
L'ARC ROMÀ DE CABANES

Diputació de Castelló

*Ferran Arasa
Lorenzo Abad*

FERRAN ARASA I GIL - LORENZO ABAD CASAL

L'ARC ROMÀ DE CABANES

Diputació de Castelló
1989

© Del text: Ferran Arasa i Gil i Lorenzo Abad Casal
Arquitecte: Ignasi Gil-Mascarell Boscà
De les fotografies: Ferran Arasa i Pasqual Mercè
Del disseny portada: La Mina
De la present edició: Servei de Publicacions
Diputació de Castelló, 1989

Edita: Servei de Publicacions
Diputació de Castelló
Plaça de les Aules, 1. 12001 Castelló

Imprimeix:

I.S.B.N.: 84-86895-09-X
Dipòsit Legal: CS-184-89

FIGURA 1. El País Valencià, amb la situació de Cabanes.

I. INTRODUCCIÓ

Des dels primers estudis històrics valencians allà pel segle XVI, l'Arc de Cabanes ha constituït una referència obligada de tots els cronistes i erudits nostrats. Especulant sobre el motiu i l'època de la seua erecció, cercant escenaris per a grandioses batalles que mai no tingueren lloc, suposant que el monument mai no arribà a bastir-se completament, tots han hagut de dir la seua sobre aquesta construcció singular, única en tot el País Valencià.

Amb els anys, l'Arc s'ha esdevingut certament un símbol que ultrapassa l'àmbit local i comarcal: ha passat a ser, més enllà del simple tòpic, un dels monuments més significatius d'allò que podem anomenar l'herència romana en terres valencianes. El monument, però, no havia estat objecte encara d'un seriós estudi que tractàs ensems els aspectes històrics i els estrictament arquitectònics, cercant paral·lels que donassen llum sobre les sempre difícils qüestions de la seua funció i cronologia. Aquests són precisament els objectius que ens proposàvem els autors: aprofundir en tots i cadascun dels extrems relacionats amb l'arc, exhaurint les possibilitats al nostre abast per tal d'oferir un treball digne de la seua importància, que estigués a l'altura de les aportacions que la recerca ha efectuat en aquest camp de l'arqueologia clàssica en els darrers anys. Volríem, doncs, que aquest estudi fos considerat com la nostra aportació per al millor coneixement de l'Arc de Cabanes per part de la comunitat científica internacional, posant les bases per a la seua apropiada valoració en l'àmbit de l'arquitectura monumental romana. L'esforç i la dedicació que ens ha suposat l'elaboració d'aquest treball han estat fets de bon grat, puix es tracta d'un monument que estímem tant en raó de la seua importància arqueològica, com per tractar-se d'un sig-

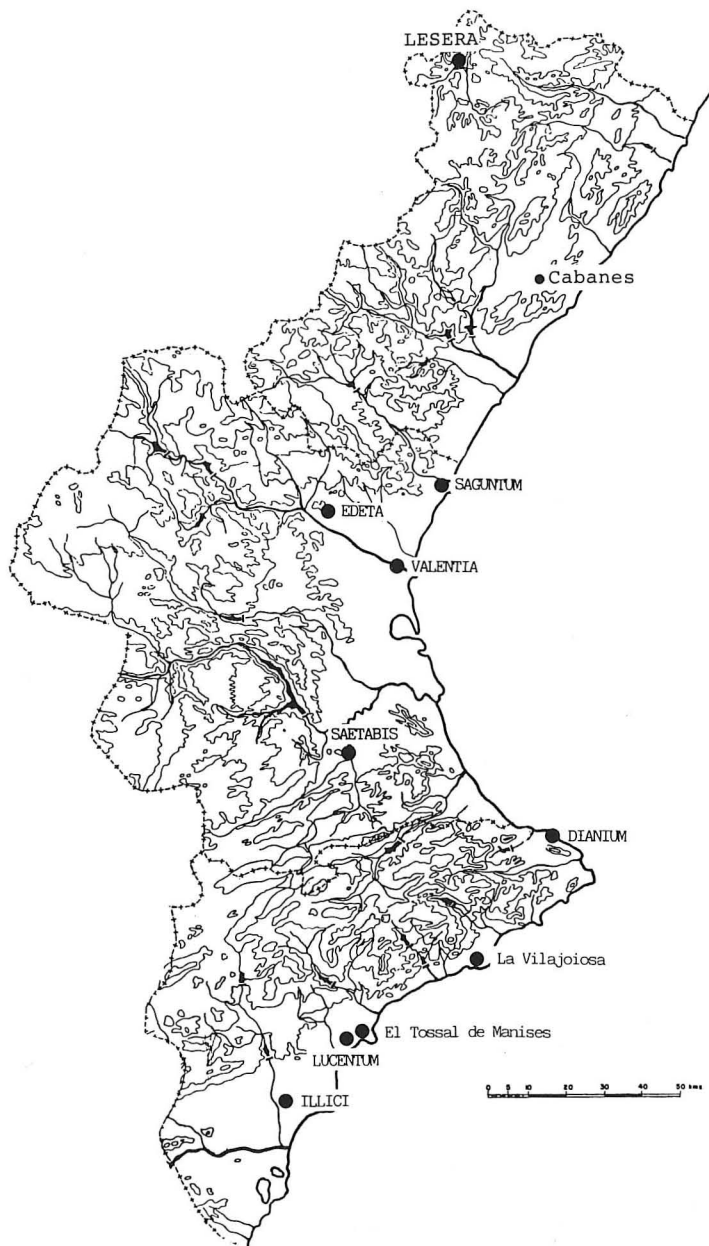
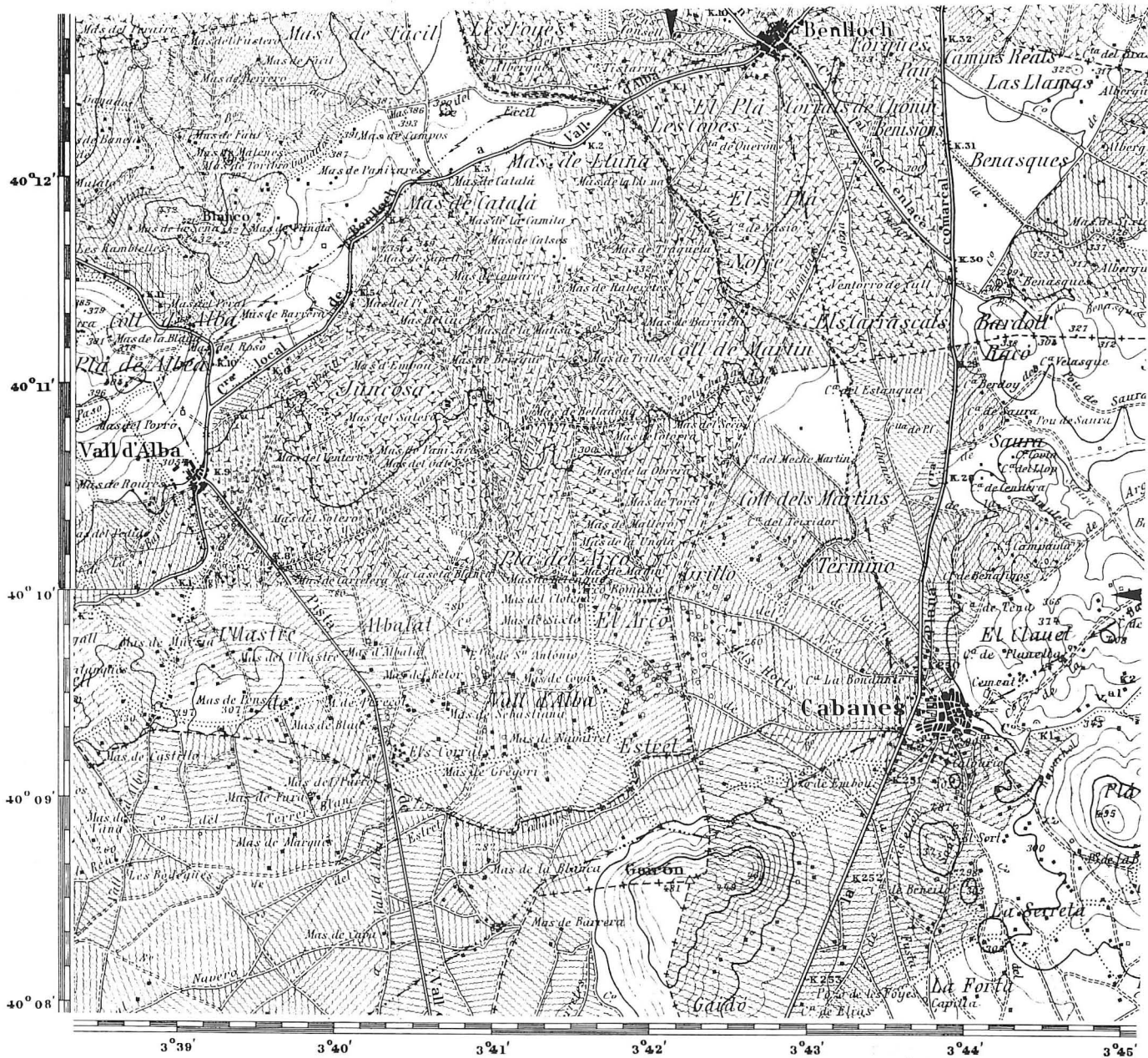

FIGURA 2. Plànol Topogràfic E. 1:50.000, amb la situació de l'Arc i el traçat de la Via Augusta.

nificatiu símbol de la història i del paisatge nostrats, indefugiblement lligat a la nostra terra i a la nostra gent.

L'Arc fou declarat Monument Històrico-Artístic pertanyent al Tresor Artístic Nacional per decret del 3 de juny de l'any 1931. D'aleshores ençà, i especialment en els últims anys, el seu entorn ha estat objecte —amb més o menys fortuna— de diferents remodelacions encaminades a preservar-lo i donar-li un context urbànic d'acord amb la seua importància arqueològica i monumental. No és aquest el lloc per a avaluar l'encert d'aquestes actuacions, però sí que ho és per a reconèixer públicament la no sempre grata labor d'exigir un tracte digne per al nostre monument, la qual, conjuntament amb la del seu estudi i difusió, ha estat efectuada de manera constant i voluntariosa des de fa més de trenta anys per l'actual Cronista de la vila de Cabanes, Guillem Andreu i Valls, qui, tantes vegades front a la incomprensió i a la ignorància, ha sabut continuar aquesta silenciosa tasca.

II. ASPECTES GEOGRÀFICS

El monument es troba situat al bell mig d'una extensa planúria a la qual dóna nom: el Pla de l'Arc (Figs. 1-2). Aquesta constitueix en realitat l'extrem meridional de l'anomenada fossa de Les Coves de Vinromà, la més important de les que formen el sistema de fosses del Maestrat, amb una orientació general NNE i una longitud superior als 40 km¹. El domini meridional d'aquesta fossa es caracteritza per una notable acumulació de dipòsits de peu de muntanya amb un major amuntegament d'aportaments d'W a E, que en algun punt pot arribar a tenir un centenar de metres de gruix. Precisament en aquesta zona, entre Bell-lloc i La Vilanova d'Alcolea, s'esdevé la divisió de conques fluvials entre la Rambla de la Viuda i el Riu de les Coves, divisòria en ocasions molt indecisa que ha estat rematada per l'acció antròpica². Cap al SW s'obri una depressió allargada en direcció ESE, el Pla de Vilafamés, colmatada per uns potents sediments d'argiles i graves. Ambdues planúries configuren el que podem anomenar una subcomarca, amb uns trets físics ben definits, l'extensió de la qual arriba des de La Vilanova d'Alcolea fins a Vilafamés.

En general, les característiques edafològiques d'aquesta zona la fan molt apta per al conreu, amb l'excepció d'aquells indrets en què aflora la crosta calcària, o d'aquells altres exposats a l'embassament d'aigua per una difícil escorrentia, fenomen que es fa palès en l'existència d'alguns topònims com «els Aiguamolls» (La Pobla Tornesa) i «les Llacunes» (La Vilanova d'Alcolea). En aquest medi físic, el poblament sempre ha estat important al llarg de la història: els petits *oppida* ibèrics en els cims de les muntanyes, amb altres establiments menors dispersos per les llomes que s'alcen pel pla; les vil·les romanes en llocs pròxims a aquells, ocupant les zones amb millors terres de cultiu; i, ja a l'Alta Edat Mitjana, de nou un esquema semblant a l'ibèric, en molts casos amb una reocupació dels vells hàbitats, amb una clara jerarquitza entre els *castra* —llocs fortificats als cims de les muntanyes— i les alqueries i «rahals» dispersos per les llomes que s'alcen pel pla. Densitat i dispersió, dues característiques que perduraran fins i tot després de l'aparició dels petits nuclis urbans a partir de la conquesta cristiana en el segle XIII.

Ja des de l'època romana el corredor pre-litoral de Vilafamés-Sant Mateu-Tortosa, que amb més de 100 km conforma el passadís de comunicacions més important al sud del riu Ebre, es veu travessat per una important carretera, l'antiga Via Augusta, el traçat de la qual ha seguit la moderna comarca C-238 de Sant Mateu. Al voltant d'aquest eix de comunicacions s'articula la vida i l'economia d'aquesta zona.

III. HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

III.1 La investigació local i erudita

El monument degué constituir una fita territorial ja en la baixa època musulmana, car a la donació que el rei Jaume I féu del Senyoriu de Miravet al bisbe Ponç de Tortosa l'any 1225, abans de la seua conquesta, apareix citada una «*via maior*» com a límit del territori que després restarà inclòs en el terme municipal de Cabanes, en clara referència a l'antiga Via Augusta, a la vora de la qual es troba situat³.

Pocs anys després d'aquesta donació, en 1243, a la carta pobla de Cabanes apareix una primera cita de l'arc:

«(...) et de podio de Gaydones usque ad archum sicut dividit cum Villafamés, de archu usque ad Mesquitam, que dividit terminos de Cabanis et de Benifaxó (...)»⁴.

Possiblement per aquest caràcter de fita, el monument conserva gravat a la pilastra del NE, en la seua cara NW, l'escut de Vilafamés, com ja assenyalaren alguns autors⁵.

El primer autor que descriu el monument és l'historiador P.A. Beuter, qui en 1538, en la primera edició de la seua *Crònica*, dóna a entendre que l'havia visitat cinc anys abans, reproduint un curiós dibuix de l'arc i fent algunes conjectures sobre els motius i l'època de la seua construcció. Considerant que es tracta d'un tipus de monument que els romans no feien més que amb ocasió de grans esdeveniments, i basant-se en la relació que Titus Livi fa de la segona Guerra Púnica, aquest autor situa en el Pla de l'Arc una hipotètica batalla posterior a la mort dels Escipions, en la qual el general L. Marci hauria vençut els cartaginesos:

«(...) Diu lo Tito Livio que en memoria de aquesta gran hazanya que feu Lucio Marcio, lo senat posa lo seu escrit ab la ymage d'Hasdrubal en lo capitoli per una grandissima honra, per que ell sol havia restaurat lo exercit perdut y quasi recobrat Spanya, que de aquella hora restava perduda. E segons les conjectures es de pensar que fon est cas en lo pla de Cabanes hon se troba un arc gran desta forma.

(...) Perque es cert que los archs nols feyen los Romans sino per grandissimes cosas (...).

(...) En lany del Senyor MDXXXIII me mostraren en Cabanes una medalla de or de pes de dos ducats y mig y de la forma de un real de Valencia, o poch menys, que era trobada al peu de aquest arc de Cabanes, ab unes lletres en torn de una testa ab la una part que clarissimament deyen així:

**NERO IMP. CAESAR
PONTIF. MAX.**

Al altra part estaven dins una garlanda de llorer estes lletres:

E X C S.

Y axi es de creure que lo capita que enviaren los romans en llochs dels Scipions ques dix Claudio Nero, com diu lo Livio en lo capitol sis del sise libre y decada tercera, venint de Tarragona hon desembarca a les partides ça Ebro, hon estava lo exercit en lo lloc hon fon lo cas, edifica en memoria aquell arc, atribuint assi lo que sera seguit ab consentiment del senat, segons que par volen dir estes lletres: E X C S., ex concessiones senatus.

Alguns voldran atribuir lo arc a Nero lo emperador cruel per que la medalla diu imperator Caesar, mas no he llegit que lo emperador Nero haja fet en Spanya guerra, ni haja hagut victoria alguna per hon se li fes arc de tal manera. Cregua cada hu lo que millor li parega»⁶.

D'altra banda, el dibuix de P.A. Beuter mostra un monument aparentment sencer però molt estilitzat: sobre un sòcol baix s'alcen uns pilars dividits en dos trams d'igual altura per una motllura molt semblant a la de les impostes; l'entaulament, de poca alçada, apareix decorat per dues pilastres laterals en relleu, i coronat per una motllura més grossa tangent al trasdós de la clau de l'arc (Fig. 3).

A la segona edició d'aquesta obra, en 1564, P.A. Beuter canvia la seua opinió sobre l'època del monument, relacionant-lo amb un mil·liari existent entre Borriol i La Pobla Tornesa. Com que segons la seua reconstrucció dels fets els cartaginesos tenien un campament en el Pla de l'Arc, el monument es va erigir allí en commemoració de la seua presa, mentre que la columna mil·liària es va alçar en el lloc on els romans els van posar una celada. Nogensmenys, el nostre cronista reconeix que tots dos monuments s'havien bastit amb posterioritat a l'època dels fets: la columna —veritablement un mil·liari— en temps de l'emperador Galeri⁷, i l'arc sota el regnat de Neró, de qui era la moneda trobada a la seua vora:

«(...) Queda la columna derribada en el camino y quebrada, (...) Ya pudiera ser que andando los tiempos mandara poner alli este Emperador aquella memoria, como quiza en el lugar do se hizo el primer salto sobre el real de

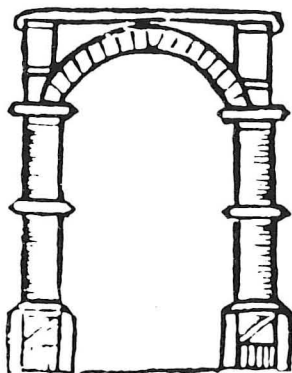
FIGURA 3. L'Arc segons P.A. Beuter (1538).

Cap. viij. De les
guerres que los Romans tingue
re en Spanya: yls mals quey ferē.
y com la despullaren dels tresors
que tenia ls senportaren a Roma.

Tito Livi
cap. 15. lib.
16003.

Litolo Livi que en
memoria de aquesta grā
bazaña que feu Lucio
Barcio: lo senat posa lo
seu icir ab la ymatge d'Haidruba
en lo capitol per vna grandissima
honra: per que ell sol hauia restau
rat lo exercit perdut: y quasi reco
brat a Spanya: que de aquella ho
ra restaua perduda: E segons les
conjectures es de pensar que fon
est cas en lo pla de Cabanes hon se
troba vn arc gran desta forma.

*Los Cartagineses, mando poner el emperador
Nero aquel arco por memoria (...)*⁸.

El segon autor que s'ocupa amb certa extensió de
l'Arc de Cabanes és l'historiador G. Escolano, qui en
1611 recull les opinions de P.A. Beuter, sense afegir-hi
una altra informació d'interès:

*«(...) Nuestro Antonio Beuter, llevando ade
lante su opinion, de que estas rotas pasaron en
el campo de Cabañas, dize, que por memoria
dellas se fabrico en el un grande y artificioso
arco de piedra labrada, que aun permanece en
el mesmo sitio, donde estuvo el Real que se
rompio primero. Parece que le dexo alli la fac
tura en aquella solitaria y rasa campaña, como
horca puesta en camino, para escarmiento de
los ambiciosos. Y es cierto de celebrar su arqui
tectura, porque con estar todas sus piedras sin
travazon de argamasa, ni de otra liga, duran
tan esclavonadas entre si, que no ha podido el
tiempo executar en ellas su acostumbrado rigor:
y algunos le llaman el Arco de Bará, como otro
que tienen en Tarragona (...)*⁹.

Poc temps després, en 1613, F. Diago escomet
amb vehemència les opinions dels seus antecessors:

*«(...) Diéronse estas dos batallas al princi
pio del año CCIX. antes del Nacimiento del
Señor: y poniendolas tan expressamente como
queda visto el principe de los historiadores
romanos Tito Lyvio de la otra parte del rio Ebro,
ni se yo como pudo Beuter assentarlas desta
parte de aquel rio, dentro deste Reyno de Va
lencia, la una en el llano de Cabañas, y la otra en
el de Burriana, ni entiendo que se pueda dar
esto por mas provable, como lo da cierto mo
derno, no aviendo cosa de substancia en favor
dello, ni autor antiguo que tal signifique de mil
leguas (...) y el arco que en aquel llano se
levanto, (...) Porque no tiene Epitaphio, se puede
aplicar a lo que cada qual quisiere, aunque no a
tanto a quanto lo entiende este moderno (...)* De

*Lucio Marcio no se sabe que en el tiempo que le durò el Generalato, hiziesse cosa memorable en este Reyno de Valencia (...)*¹⁰.

L'apel·latiu «de Barà» que cita G. Escolano no ens resulta del tot desconegut, car apareix ja en alguns documents del segle XVI. Així, en el «Llibre de Fitades» de la vila de Cabanes, en 1560, hom fa una relació de camins entre els quals en figura un de gran interès per a nosaltres:

*«(...) lo Camí Real que va de Cabanes caba Vistabella, lo qual arriba fins al terme de Vilafamés, que ajunte al Arch de Berà (...)*¹¹.

Aquest camí tenia la seua continuació cap a la costa en «lo camí que va de Cabanes a la Costa del Grau de Navius, y de allí a Albalat»¹². La utilització per al nostre monument del mateix apel·latiu que trobem en el cas de l'Arc de Berà (Tarragona) seguirà al llarg dels segles XVII i XVIII, segons veiem en diferents documents¹³.

Berà és actualment el topònim d'una subcomarca litoral del Camp de Tarragona, en la qual està situat el poble de Roda de Berà que li dóna nom, en el terme municipal del qual es troba el conegut monument¹⁴. Segons J. Coromines, l'origen d'aquest topònim deu ser el nom personal *Berane*, forma de cas oblic del nom *Bera* que està molt documentat a l'edat mitjana¹⁵. La seua presència tot acompanyant el topònim del nostre arc podria respondre simplement a un fenomen de mimetisme, car hom no coneix en aquesta zona cap propietari amb aital nom.

Resulta estrany el fet que el nostre monument no aparega esmentat en cap obra des dels inicis del segle XVII fins a les darreries del XVIII. La seua absència de les relacions de viatge d'il·lustres erudits com E. Flórez (1762) i A. Ponz (1774), es deu possiblement al fet que en aquesta època pren auge el camí de la costa, després de l'extinció de la pirateria i del resorgiment de les poblacions del litoral, passant a un segon terme el camí de l'interior, que fins a la construcció de la moderna carretera entre 1847 i 1860 no recuperarà la seua primacia¹⁶.

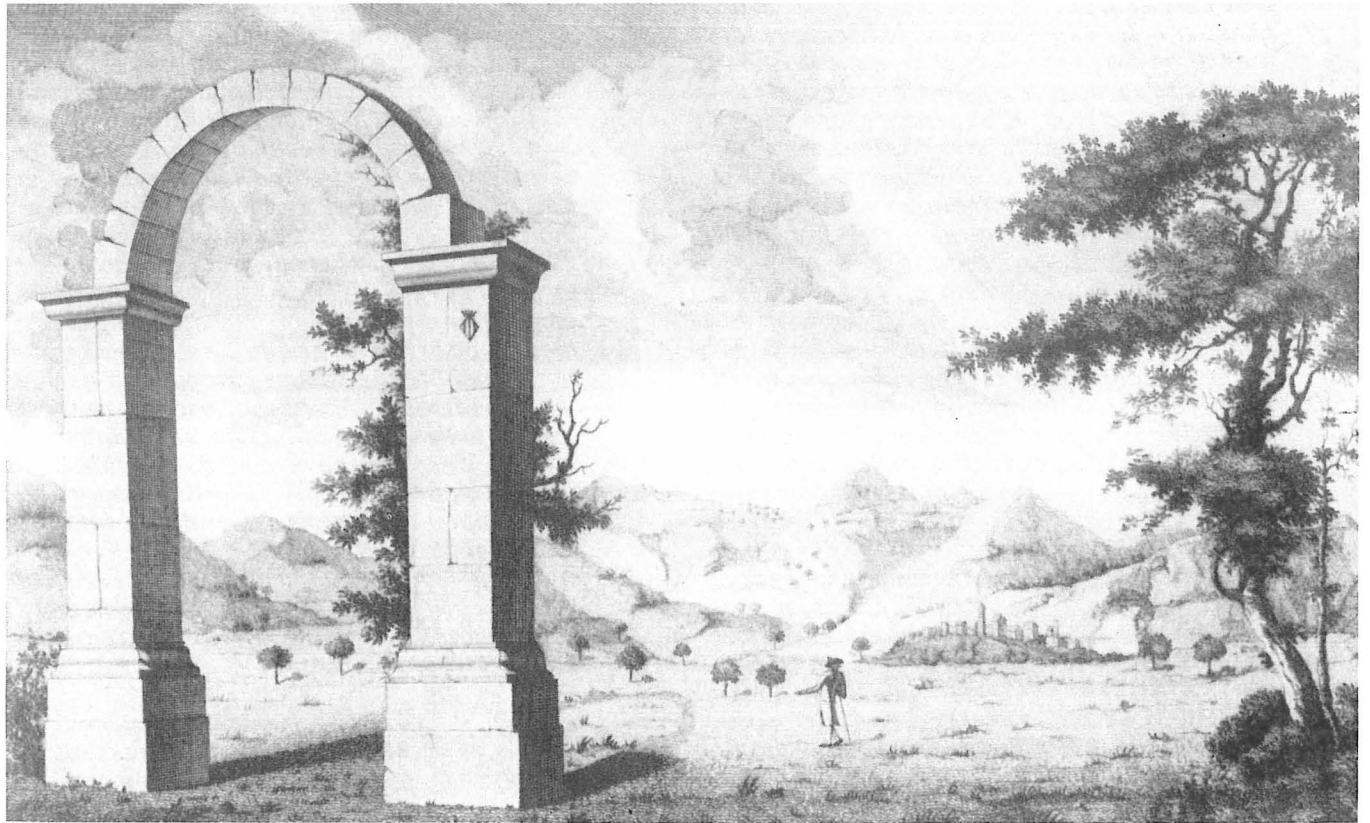
En 1795, el naturalista A.J. Cavanilles fa una interessant descripció del monument, criticant les especu-

lacions d'historiadors i erudits sobre el seu origen, i publicant un gravat que el representa amb certa exactitud, tot i que l'alçada de les pilastres resulta desproporcionada (Fig. 4):

*«Cerca de la villa caminando al norte se ve el arco romano que ha dado nombre á la llanura. Pocos monumentos de aquel tiempo se conservan enteros, pero este despues de haver resistido veinte siglos se halla en estado de durar muchos mas: no tiene inscripción alguna ni mas divisa que las armas de Aragon, obra de algun ignorante moderno. Debíose erigir para perpetuar la memoria de algun suceso importante que ignoramos; y esto que parece debia imponer silencio á los autores, dió ocasion á conjeturas y aplicaciones arbitrarias y despreciables, como partos de la fantasia. Todo es de mármol pardo muy duro, y los sillares de que se compone se mantienen perfectamente unidos sin quedar vestigios de mortero. Su altura es de treinta palmos, y el ancho diez y ocho, sin contar el grueso de las pilastras. Apoya sobre cimientos que apenas se descubren, prueba de que el suelo se ha mantenido sin aumento ni disminucion en veinte siglos. Desde el suelo hasta el arranque del arco hay poco mas de diez y nueve palmos: forma este un semicírculo compuesto de catorce dobelas de dos palmos de alto, quatro de largo, con la latitud correspondiente para formar la curva. Los lados de las pilastras son desiguales, teniendo quatro palmos en lo interior del arco, y cinco en los que miran al norte y mediodia: los basamentos e impostas tienen en cada lado un palmo mas que las pilastras, y el adorno de una moldura que se ve en la lámina adjunta»*¹⁷.

Per aquesta mateixa època visita l'arc A. Valcàrcel. Referint-se a les opinions manifestades per P.A. Beuter i d'altres historiadors valencians sobre l'època i motiu de la seua construcció, l'il·lustre antiquari comença així la seua relació, segons el text publicat per A. Delgado:

FIGURA 4. L'Arc segons A.J. Cavanilles (1795).

«*Nuestro Príncipe Pio cree que fué un sueño el de Beuter y equivocada la opinion de los demas, siendo mas notable el error por quanto á que la inscripción que se decia inmediata al arco, era dedicatoria á un emperador que vivió 500 años despues de aquellos sucesos. El arco segun su opinion, no es de aquella remota edad, porque su arquitectura es mas semejante á la decadencia del imperio romano.*

Dice también, que el camino militar de los romanos pasaba inmediato al arco, dejándole entre el camino y la villa, y que junto a él se encontró una inscripción sepulcral (...).

Volviendo al arco dice, que sacó la copia visto á ocho piés de su frente, y segun aparece tenia de luz quinze piés de alto y de ancho once piés, sin contar por lo mismo con el hueco de las pilastras ni con el grueso de las piedras que forman el medio punto. Dice ademas, que en las dovelas se advertian agugeros, que sin duda sirvieron para aferrar el segundo cuerpo de la obra, el cual estava desecho. A la derecha por la parte de Poniente en el arranque del arco, á la alzada regular de un hombre, se veian cinceladas las armas de Aragon, las cuales dice grabó un pastor treinta años antes.

En un pozo inmediato al arco, dice que habia tres trozos de columnas que servian entonces de pilas, algunas enteras, y ademas trozos de capiteles, que tal vez sirvieron para el segundo cuerpo del mismo arco, puesto que son de la misma calidad de piedra. Tambien por aquellas inmediaciones dice, que se advertian fragmentos de ánforas y ladrillos de construcciones romanas»¹⁸.

A. Valcárcel fa interessants consideracions sobre el monument, al temps que reproduïx un gravat prou exacte del mateix (Fig. 5). Així, assenyala que està situat a la vora d'una via romana, i compta amb un context arqueològic definit per una sèrie de restes ceràmiques, i també per la presència d'una inscripció de caràcter possiblement funerari; les dovelles conserven unes mosses que suposa degueren servir per a subjectar el segon cos de l'arc; en un pou immediat es conservaven tres

elements arquitectònics, que identifica amb columnes, i alguns fragments de capitells que podrien pertànyer a aquest segon cos; finalment, es decanta per atribuir al monument una datació tardana.

En 1811, el viatger francès A. de Laborde fa la següent descripció de l'Arc, tot acompanyant-la d'un dibuix d'excel·lent qualitat i d'unes mides molt exactes (Fig. 6):

«(...) Au revers de ce passage difficile, la vue est agréablement surprise en découvrant la petite plaine de Cabanes, au milieu de laquelle s'élève un monument dont le temps a respecté le caractère. C'est, à en juger par sa forme, un arc de triomphe. On prétend dans le pays qu'il a été érigé en l'honneur de Pompée; mais il ne reste aucune trace qui confirme l'authenticité de cette tradition. Ce qui n'est pas douteux, c'est que le monument est de construction romaine, quoiqu'il s'éloigne des proportions ordinairement adoptées dans les ouvrages de cette espece. Il est d'une forme massive, et sans aucun ornement; il consiste en deux piédroits posés sur des piédestaux; et surmontés d'une archivolte assez hardie; la courbe en est un peu surbaissé, et affecte la ligne dite anse de panier; mais il paroît qu'elle étoit originaiement à plein cintre, et que c'est à l'action du temps qu'il faut attribuer l'irrégularité qui s'y fait remarquer. D'ailleurs tout le monument est bâti en belles pierres de taille, sans ciment ni mortier. Il est dessiné du côté qui regarde Costur. On voit à l'horizon la ville de Cabanes, qui se trouve à-peu-près à trois quarts de lieue de distance vers le midi.

Tous les détails de ce monument ont été mesurés avec soin, et rapportés exactement dans l'élévation géométrale qui se trouve au bas de la vue perspective»¹⁹.

J.A. Ceán, en 1832, arreplega les descripcions de A.J. Cavanilles i A. Valcárcel, sense aportar res de nou:

FIGURA 5. L'Arc segons A. Valcárcel (1852).

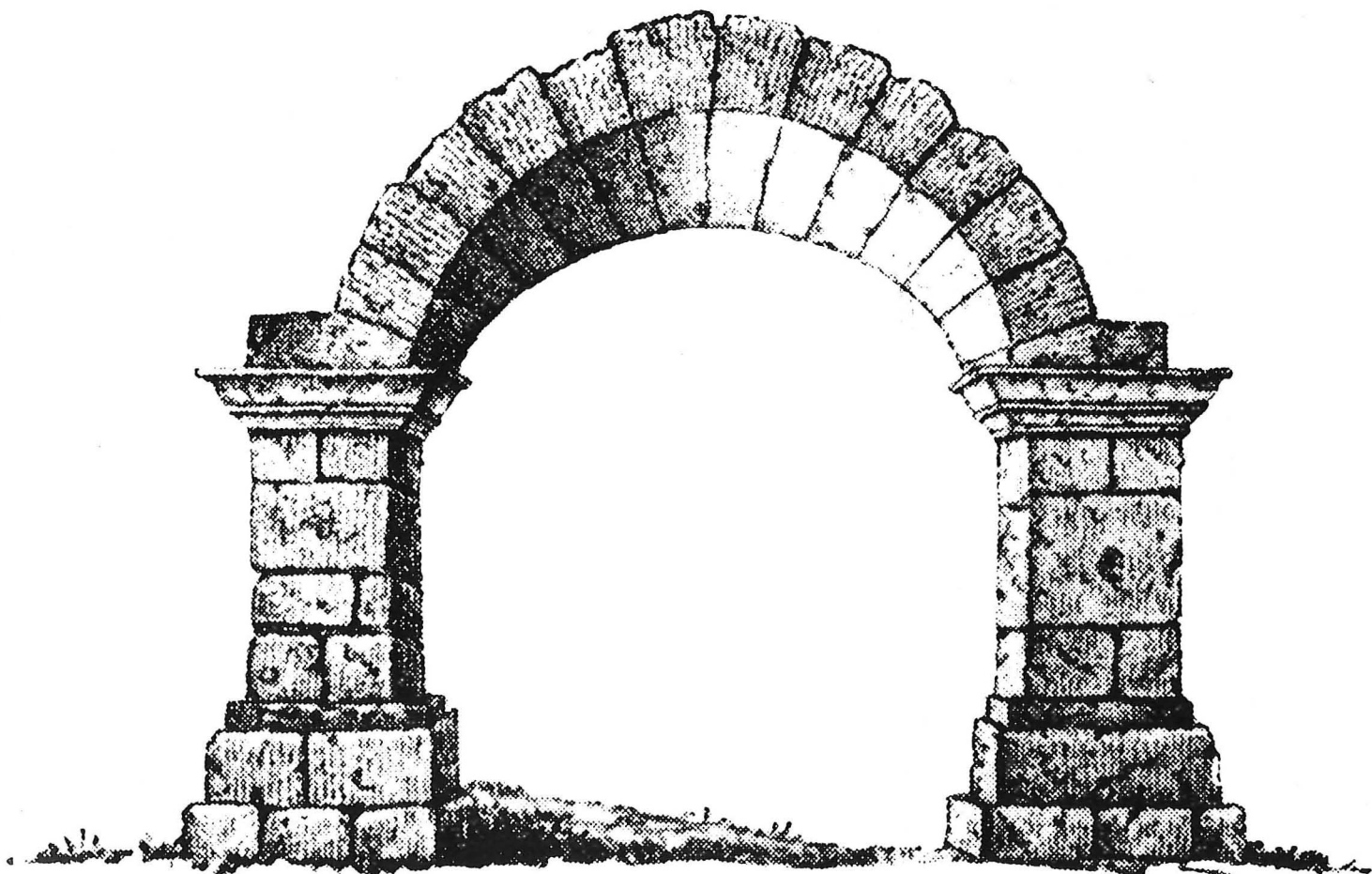
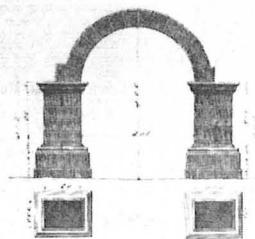
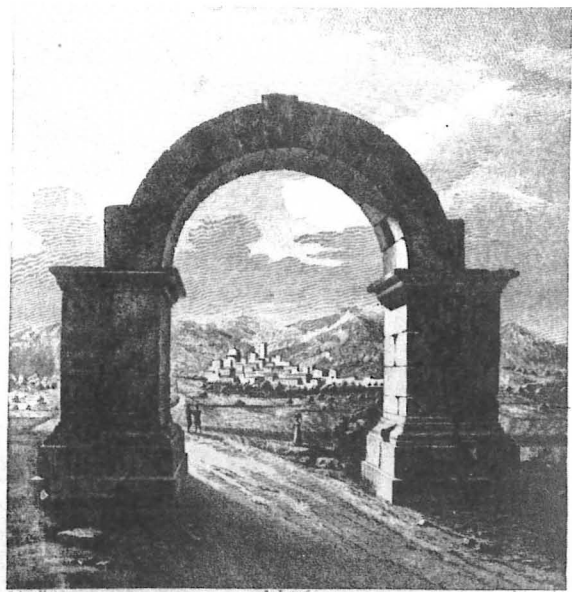

FIGURA 6. L'Arc segons A. de Laborde (1811).

«Cerca de esta villa, caminando al Norte, se ve un monumento romano, colocado en una llanura. Es un arco triunfal de mármol pardo, y los sillares estan perfectamente sentados sin señal alguna de mortero que los una. Tiene 30 palmos de alto y 18 de ancho. Desde el suelo hasta el arranque del arco hay 19 palmos: forma este un medio círculo, compuesto de 14 dobelas de 2 palmos de alto y 4 de largo cada uno, con la correspondiente latitud para formar la curva. Los lados de los pilares ó pilastras son desiguales, tienen cada uno 4 palmos en lo interior del arco y 5 en los que miran al norte y mediodía. Los basamentos é impostas presentan en cada lado un palmo mas que las pilastras, y el ornato de una ancha moldura.

En uno de los postes se colocó, no sabemos cuándo ni con qué motivo, el escudo de armas de Aragon con su corona, sin tener relación alguna con el objeto de la erección del arco. Se conoce que estuvo mas adornado en lo alto y en lo ancho, y en el dia está aislado, que no parece haber sido asi en el principio por los vestigios que tiene á los lados.

En un pozo inmediato hay tres pilas socavadas en tres trozos de columnas enteras y pedazos de capiteles, de lo que se puede inferir que sirvieron en este monumento. Se descubren ademas por alli fragmentos de ladrillos, de ánforas y de otras antiguallas, (...)»²⁰.

En 1836, M. Cortés y López afegeix una nova opinió sobre la data i motiu de construcció del nostre monument:

«En Cabanes no solo se halla el arco romano, erigido en mi juicio por Escipion Africano, en memoria de la gran victoria que su padre y su tio consiguieron sobre Asdrúbal, (...)»²¹.

Basant-se també en les notícies de A.J. Cavanilles i A. Valcárcel, P. Madoz realitza en 1846, en el seu magne diccionari, una descripció prou acadèmica:

«Todo es de mármol pardo muy duro, y los sillares de que se compone se mantienen perfectamente unidos, sin quedar vestigios de mortero. Hállase sostenido por 2 zócalos de 3 1/2 pies de altura, 7 de long. y 6 de lat. que sirven de basamento á los dos grandes pedestales donde arrancan las piedras de Salmé: las molduras de dichos pedestales forman una gola con un listero en la parte superior y en la inferior una media caña con otro listero y un filete. Las cornisas superiores de ambos lados son de una pieza desde cuyo punto comienza el arco compuesto de 14 dobelas de 2 palmos de alto, 4 de largo con la latitud correspondiente para formar la curva. Su luz es de 18 pies, su altura de 24 y el espesor de 3 1/2 en lo interior del arco y un poco mas en la parte que mira al N y S»²².

Alguns anys després, en 1868, A. Miralles fa una descripció poc coneguda del monument, afegint que no es va acabar mai de construir, i reproduint un dibuix excessivament esbelt del mateix (Fig. 7):

«Pero el recuerdo más notable de la época romana que existe en nuestra provincia es sin duda alguna el arco del llano de Cabanes. Compónese esta construcción de dos pilastras de 3,35 metros de altura y un medio punto de 2 metros de radio: tiene de luz 5,35 metros de alto y 4 de ancho, y el grueso del muro mide 0,95 metros: toda la obra es de mármol pardo muy duro y las piedras que la forman se mantienen perfectamente unidas sin que queden señales de mortero: está sin concluir, como lo prueban los agujeros que hay sobre las cuatro dobelas centrales, destinados sin duda á sostener el remate del arco; pruébanlo tambien los espacios vacíos que se observan sobre las impostas, superficies planas que parecen dispuestas á recibir otros sillares para dar armonía al conjunto. El aspecto general del arco es poco esbelto, careciendo de muchas condiciones de buen gusto arquitectónico; la obra se conserva en bastante regular estado, notándose solo

FIGURA 7. L'Arc segons A. Miralles (1868).

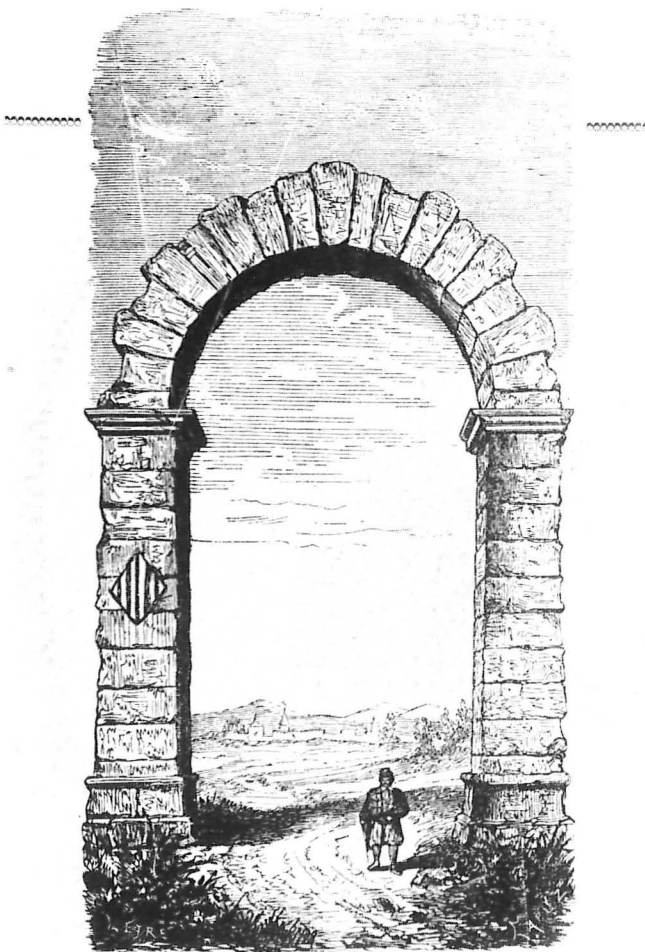

FIGURA 8. Primera fotografia coneguda de l'Arc. T. Llorente (1884).

algo desmoronadas las aristas de las piedras inferiores, á consecuencia del abandono en que hasta hoy se había encontrado»²³.

Pocs anys després, en 1873, B. Mundina descriu sumàriament l'arc, donant —de manera tan sorprenent com injustificada— una data exacta de construcció del monument:

«Hacia la parte N. se vé una vasta llanura, cuya extensión mide sobre 24 kilómetros cuadrados, y se denomina el llano del Arco, por hallarse en este punto un arco romano construido 129 años A.D.J.C. Este monumento que nos revela las glorias del pueblo romano y la paz que gozaba el país despues de la horrorosa lucha y destrucción de Numancia, en cuya tranquila época fué levantado, tiene 5 metros de luz, y 6,5 de montea; tiene por base dos enormes piedras de forma rectangular, sobre las que se levantan dos sólidos pedestales, en los cuales se vé en su parte superior una gola y liston, y en la inferior media caña, liston y filete; las cornisas superiores son de una sola pieza y se conserva en un regular estado»²⁴.

L'any 1884 visità l'arc un grup del Centre Excursionista del Rat-Penat de València, encapçalat per l'il·lustre periodista i escriptor T. Llorente, efectuant-se la que molt possiblement degué ser primera fotografia del monument (Fig. 8), amb motiu d'aquesta excursió es publicaren dues ressenyes de premsa²⁵.

En 1887, el mateix T. Llorente recull les diferents opinions d'historiadors i erudits sobre els motius i l'època d'erecció de l'arc, fent una breu descripció del mateix i reproduint un dibuix copiat de la fotografia esmentada (Fig. 9):

«El monumento está reducido á dos pilas-tras con basamentos é impostas molduradas, en las que se apoya un sencillo arco de medio punto. Está construído con bloques de mármol pardo, que no conservan en sus intersticios vestigios de argamasa. No tiene inscripciones: éstas, en caso de haberse terminado el arco (lo cual dudan los anticuarios), estarían en el cuerpo superior, que no existe.

FIGURA 9. L'Arc segons T. Llorente (1887).

(...) Que no era portal de un edificio, sino monumento aislado, dícelo su estructura; que debió conmemorar algún suceso ó personaje famoso, dedúcese de las prácticas de los romanos; que en este llano se riñeron batallas en aquellos tiempos, pruébanlo huesos esparcidos y armas rotas, con frecuencia desenterradas por el arado: no bastan, empero, estos indicios para señalar la época exacta ni el objeto especial de su erección»²⁶.

La descripció de J.A. Balbás, en 1892, segueix quasi literalment la que anys enrera havia fet A. Miralles, afegint només que s'havien efectuat obres de procecció del monument:

«(...) Consta de dos pilastras que miden tres metros y 35 centímetros de altura, y de un medio punto de dos metros de radio: tiene de luz 5,35 metros de alto y 4 de ancho, y el grueso del muro es de 0,95 metros.

Toda la obra es de mármol pardo muy duro, y las piedras que la forman se mantienen perfectamente unidas, sin que queden señales de mortero, y como si todo el arco fuese de una sola pieza. Está sin concluir, como lo prueban los agujeros que hay sobre las cuatro dovelas centrales, destinadas sin duda á sostener el remate del arco; pruébanlo también los espacios vacíos que se observan sobre las impostas, superficies planas que parecen dispuestas á recibir otros sillares para dar armonía al conjunto.

El aspecto general del arco no es muy esbelto, á la verdad, y no abundan en él condiciones de belleza arquitectónica. La obra se conserva en bastante buen estado, (...) pero la Comisión Provincial de Monumentos, para atender mejor á su conservación, pavimentó en 1873 el terreno que ocupa el arco, y puso á su alrededor elegantes y sólidos guarda-ruedas para evitar que pasasen los carros»²⁷.

El primer autor que aborda amb cert rigor el tema de l'època de la seua erecció és L. del Arco, qui, en

1912, tèrcia en la polèmica entre els partidaris d'una datació en el context dels esdeveniments de la segona guerra púnica, com el cronista P.A. Beuter, i aquells que com A. Valcárcel opinaven que es tractava d'un monument tardà:

«Respecto á la fecha de su construcción (punto sumamente difícil de precisar en estos casos) no nos parece tan posterior como la cree el Príncipe Pío, y menos tan remota como la suponen Beuter y demás historiadores, pues no es admisible que se levantara el arco en una época en que nuestro suelo se veía agitado por continuas luchas, y para conmemorar una victoria que no era definitiva ni mucho menos. A nuestro entender, la erección del arco debe colocarse en tiempos de los emperadores españoles; ya en el de Trajano, bajo cuyo reinado se realizaron casi todas las obras de carácter público que hoy conservamos, y con ellas muchos arcos triunfales, como el de Mérida (que lleva su nombre), el de Bará, en Tarragona, etc.; ó ya bajo el reinado de Adriano, que visitó el país, y á quien tal vez la diligente Ildum, ó alguno de los próceres romanos que en ella residieran, quiso rendir perpétuo homenaje, levantando aquel arco triunfal junta á la Via Maxima, que entonces tocaba á la población.

Todo el arco está construido con sillares de granito, de las canteras del país, y no con bloques de mármol, como han dado en decir algunos autores; y por lo que se refiere á su estado actual no creemos que el arco quedara sin terminar, como supone Balbas, pues ni ello era frecuente en aquel pueblo eminentemente práctico y severo, ni es de presumir dicha circunstancia dada la clase de monumento. Antes bien, la existencia de los agujeros que se ven sobre los bloques centrales de la única hilera de dovelas que existe, demuestra claramente que en ellos y sobre las impostas hoy vacías había de apoyarse la parte superior del arco, el cual debió quedar rematado en toda su esbeltez y belleza arquitectónicas.

FIGURA 10. L'Arc. C. Sarthou (s/a.).

Lo que hay es que el monumento debió sufrir, andando el tiempo, alguna mutilación, y los sillares superiores, que completaban su silueta, fueron arrancados por la mano del tiempo ó más probablemente de los hombres. Recuérdese, á este efecto, que también el arco de Mérida hubo de ser restaurado, y lo propio el de Tarragona, que llegó á estar en cierta ocasión lo mismo casi que ahora se encuentra el de Cabanes.»²⁸

Alguns anys després, R. Huguet, secretari que fou de la Comissió Provincial de Monuments, veu publicat un interessant treball seu en el volum corresponent a la «Provincia de Castellón» de la Geografía General del Regne de València dirigida per R. Carreras (Fig. 10), en el qual tracta amb serietat i prudència alguns dels principals problemes que planteja el monument, reconeixent alhora les limitacions a què s'hi veu sotmesa la recerca. Així, després de fer-ne una acurada descripció, fa veure com poden establir-se alguns paral·lels amb altres monuments hispànics de l'Alt Imperi:

«Este monumento no puede, en su estructura, ser más sencillo. Sobre dos pilastras de tres metros treinta y cinco centímetros de altura, cuya planta es un paralelogramo, apoya un arco de medio punto, ó acaso ligeramente escarzano, constituido en conjunto por catorce dovelas (Las dimensiones de este arco son las siguientes: 5,35 metros de altura por 4 metros de anchura; el diámetro del arco mide por consiguiente 4 metros, y el espesor del muro es 0,95 metros). Presenta este arco, la particularidad de no tener clave propiamente dicha, pues ésta hállase en cierto modo formada por las dos dovelas que ocupan la parte más alta y central del arco. Estas dos dovelas y otras dos inmediatas están agujereadas en la cara del extradós, á propósito para adaptarles grapas ó espigas metálicas que consolidaran un cuerpo superior de construcción ó remate del arco, que no existe. Los sillares de las pilastras fueron escrupulosamente tallados y ajustados sin arga-

masa, lo mismo que las dovelas; y si es cierto que en su totalidad hállase el monumento no mal conservado, ha sufrido lamentables mutilaciones en los plintos de los pilares.

Como únicos elementos decorativos de dicha construcción, se nos ofrecen algunas molduras en plintos é impostas de las pilastras. Y como estos detalles de adorno pueden tener cierta importancia para la filiación del monumento y su comparación con otros, hemos de proceder á su análisis. Tales molduras, todas de elementos geométricos, hállanse constituidas en los plintos, y de arriba abajo, por un listel, al que sigue una pequeña escocia no bien definida; continúa por un talón muy deteriorado, una especie de astrágalo y una platabanda que apoya directamente sobre amplia platabanda, también de sillares. Las impostas, mejor conservadas, pueden descomponerse en una platabanda, un listel, un antiequino bastante desarrollado y otro listel. En estas páginas insertamos un perfil, reconstruido, de ambas molduras, para que sea mayor la claridad.

Sin pasar adelante, notemos ciertas analogías en cuanto á la proporción de este arco con los que forman el acueducto de Segovia, así como también respecto á la disposición constructiva de ambos monumentos, por más que los machones de dicho acueducto en su primer cuerpo estén en talud escalonado cuando así lo demanda su altura. Igualmente es de apreciar un parecido verdadero entre los plintos del arco de Cabanes y la moldura que encuadra el pedestal de los Scipiones, existente en la provincia vecina de Tarragona.

Prosiguiendo ahora el examen de nuestro Arch del Pla, es dado en él observar que la forma alargada de sus impostas obedece al plan de apoyar sobre ellas otros sillares que no hay; estos sillares pudieron ser las primeras dovelas de otros arcos laterales, ó vendrían á completar el actual, rellenándolo en sus lados hasta darle una terminación en forma de arquitecabo, como es general en esta suerte de construcciones. Lo indudable es que, actualmente,

FIGURA 11. L'Arc a començaments de segle (Arxiu Mas).

el monumento está incompleto, y de esta opinión participan cuantos de él se han ocupado».

Sobre el problema de si l'Arc s'acabà de construir o no, a R. Huguet li sembla probable que no:

«porque en las excavaciones que se hicieron en rededor de la obra, cuando se le colocaron unos pretiles guarda ruedas y se afirmó su suelo en 1873, no se halló ningún fragmento, ningún sillar ó pieza que pudieran proceder del monumento».

Coneixedor dels treballs de A.L. Frothingham sobre aquest tipus de monuments²⁹, R. Huguet associa el monument a la presència d'una vila pròxima:

«No ha de buscarse, pues, la causa de la construcción de nuestro arco en un hecho de armas aislado, ni la motivaron otras circunstancias que suelen aducirse sin fundamento; nuestro arco de Cabanes es el monumento emblemático de una villa; es el signo evidente de la vida y del derecho de un pueblo, dependiente, sin embargo, de la vasta organización romana.

Por distintos caminos llegamos á coincidir con Balbas, del Arco y otros, en fijar el emplazamiento de una población muy cerca del monumento que describimos; pero nos guardaremos muy bien de asegurar que dicha población fué la repetida Ildum, mientras no tengamos más pruebas de ello, y queden rebatidas las opiniones respetables que en contra se sustentan».

Finalment, envers el problema de la cronologia del monument, conclou:

«Fijar el momento concreto en que se levantó un monumento sin poseer documentos que den luz á la cuestión, entraña en muchos casos grandes dificultades; pero indicar el período á que una construcción se refiere, después de estudiar sus formas y habiendo en cuenta la generalidad con que se repiten y el sincronismo que en su manifestación suele haber, no es empresa tan arriesgada. El arco

romano de Cabanes, dadas sus proporciones, su disposición constructiva, el de su conjunto, el particular tallado de sus piezas, la composición de sus elementos decorativos, etc., encaja perfectamente en la estensa serie de monumentos levantados en nuestra patria en la primera mitad del siglo II de J.C., durante los reinados de los emperadores españoles»³⁰.

Pel mateix temps, C. Sarthou publica diversos articles en què tracta —des d'una perspectiva fonamentalment divulgativa— del nostre monument³¹. Igualment, en anys successius, altres autors com E. Tormo³² i J. R. Mélida³³ citaran l'Arc de Cabanes en obres d'índole general.

En 1934, J. Puig i Cadafalch apunta de nou la possibilitat que per la seua situació responga al tipus d'arc territorial, senyalant el *pomerium* d'una vila pròxima, potser l'*Ildum* dels itineraris, però sense fer cap tipus de precisió de tipus cronològic, afegint:

«(...) Amida 4 metres de llum i no se'n conserva cap element decoratiu a excepció de les motlures dels rasaments i de les impostes. Arcs simples iguals existeixen a l'Àfrica romana, com el de Thubursicum a la via romana de Tipassa, les mides del qual són anàlogues»³⁴.

J.R. Mélida, en 1935, inclou de nou l'Arc de Cabanes entre els monuments més destacats de la Hispània romana³⁵, línia que seguiran altres estudiosos del tema, com ara B. Taracena en 1947³⁶.

L'estudi més complet sobre l'arc de Cabanes el va publicar l'any 1955 l'il·lustre cronista de la vila G. Andreu, qui tracta amb rigor tots es aspectes del monument (Fig. 12)³⁷. Així, després d'una breu ambientació geogràfica, el relaciona amb el pas de la Via Augusta, arreglant l'opinió dels autors que situen per aquells indrets l'estació d'*Ildum*. Després fa una acurada descripció del monument, donant les dimensions exactes dels seus diferents elements; respecte a les motlures, segueix fonamentalment les referències de R. Huguet. Aportació molt interessant és el paral·lelisme assenyalat entre aquest arc i el pilar existent a Llí-

FIGURA 12. L'Arc. Cruïlla de Camins. G. Àndreu (1955).

ria, tal vegada pertanyent a un monument semblant. G. Andreu creu que el monument es degué acabar de construir, car els elements que cita A. Valcárcel en el Pou de la Roca (Fig. 13), i d'altres conservats en una casa del poble que ell publica per primera vegada (Fig. 14), deuen pertànyer a la cornisa de l'entaulament; aquests darrers fan un total de 7,54 m. lineals de cornisa. Des d'aquesta perspectiva, l'autor realitza una reconstrucció hipotètica de l'Arc seguint els cànons clàssics (Fig. 15). Finalment, quant al motiu i l'època de la seua construcció, recull les opinions de quasi tots els autors que s'han ocupat del monument, cloent:

«Estas son las teorías y principales opiniones que ha suscitado el arco. Desde luego, quede por inadmisibles, a causa de su endeblez argumental y a tenor de modernas investigaciones, la teoría de Beutery y Escolano, que ha tomado carta de naturaleza entre las gentes del país junto a la tradición que dice haberse construido en una sola noche a la luz de la luna³⁸. En lo que se refiere a una posible batalla, nada improbable hay en ello por los restos encontrados, pero

hemos de insistir, enlazándolo con las atinadas opiniones de Huguet y de Arco, en su semejanza con la pilastra del arco romano de Liria. Ambos están a poca distancia de la población y junto a una vía romana, lo que da a entender que, aunque fuesen construídos por el capricho o en homenaje a un emperador o personaje, servían para indicar algo a los caminantes, bien el anuncio o prerrogativas de la población, límites, etc. Sin duda «el pomerium» que sospecha Taracena, si admitimos que Ildum u otro núcleo de población estuviere en el mismo Cabanes de hoy o en sus inmediaciones.

Hay que tener presente también, como queda indicado, que el arco desde el siglo XIII marca la divisoria entre dos señoríos, divisoria que estaba vigente en tiempo de los árabes, (...).

Esto hace sospechar que, además de honrar algún hecho, personaje o prerrogativas o límites locales, debido a su situación geográfica podría tener también un fin práctico como una posible división territorial o quizá con más

FIGURA 13. El Pou de la Roca. G. Andreu (1955).

acierto señalar un camino de unión entre la Vía Augusta y la de la Costa, bien desembocando en el cabo de Oropesa o bien en las actuales ruinas de Albalat».

Posteriorment, l'Arc apareix citat en alguns estudis d'abast provincial, com el de D. Fletcher i J. Alcácer³⁹, i regional, com ara els de S. Bru⁴⁰ i E. Pla⁴¹, a més d'altres referències en estudis històrics de caràcter general, com els de L. Pericot⁴² i A. Blanco⁴³.

Entre els darrers estudis de tipus regional que han tractat del nostre monument destaca el de E. Llobregat, qui en 1980 el descriu de la següent forma:

«El arco, incompleto en el presente pues le falta todo su coronamiento y ático por encima del trasdós, se eleva en un llano. Parece evidente que hubo de estar en relación con alguna vía romana, que es probablemente la Vía Augusta, o en todo caso muy cercano a ella, sobre una vía adyacente. El arco, de medio punto ligeramente rebajado, tiene cuatro metros de diámetro y se apea en dos pilares de tres metros y cincuenta centímetros de altura, compuestos

por un plinto sobre el que se alza la pilastra con basa moldurada y capitel de orden toscano bastardeado. La amplitud de las pilastras en la parte interna del arco no alcanza el metro»⁴⁴.

Pocs anys després, en 1985, a la seua síntesi sobre l'estat actual de l'arqueologia romana en el País Valencià, L. Abad descriu breument l'Arc, plantejant una primera hipòtesi de datació recolzada en els estudis més recents sobre l'arquitectura romana en Hispània:

«En las cercanías de Cabanes conservamos los dos pilares y la rosca de un arco de triunfo cuyo cuerpo superior ha desaparecido. Las pilas se componen, de abajo arriba, de un toro muy dañado, una amplia base cuadrangular formada por cuatro sillares sobre la que asienta una moldura formada por una cyma reversa —escindida longitudinalmente por una estría— y un filete, que da paso a la pila propiamente dicha. Esta está rematada por una moldura semejante a la inferior. El conjunto recuerda bastante a la estructura de los podios de los templos que A.

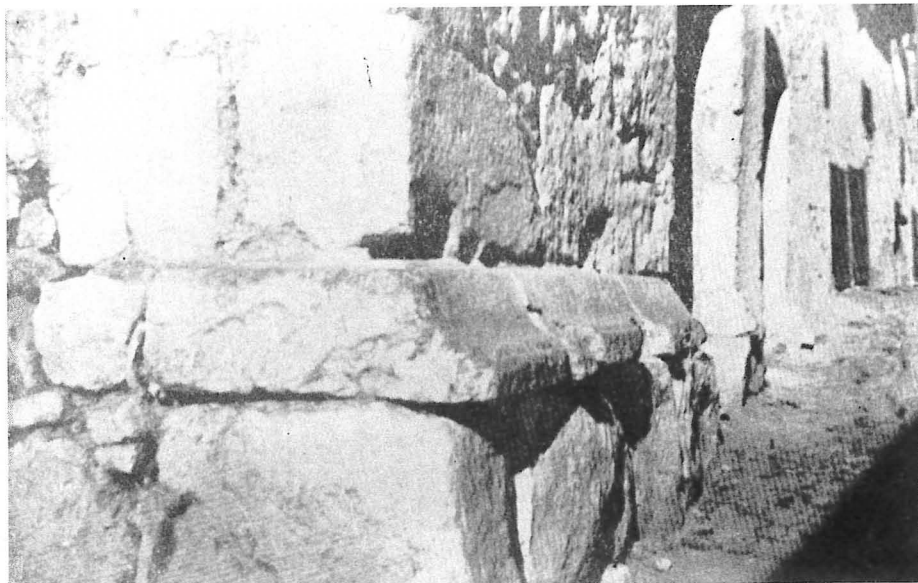

FIGURA 14. Cases del Carrer Nou amb pedres de l'Arc. G. Andreu (1955).

FIGURA 15. Reconstrucció de l'Arc existent en la Plaça de l'Arbre de Cabanes.

Jiménez (1975) ha identificado con la "arquitectura de la romanización", que en España raramente suele ir más allá del año 50 d.D. Si esta datación, que aún requiere un estudio arqueológico más minucioso, (...) es correcta, nos encontraríamos ante un monumento alto-imperial, quizás de la propia época de Augusto, y en relación con la reforma de la Vía Hercúlea que cambió su nombre por el de Augusta»⁴⁵.

III.2 La investigació forània

A banda d'aquestes referències, principalment de tipus provincial i regional, l'Arc de Cabanes apareix citat ja des del segle passat en estudis específics d'abast internacional sobre aquest tipus de monuments, encara que sempre de manera marginal, com era lògic per les seues proporcions, pel seu estat de conservació i per no haver estat mai objecte d'una adequada publicació. Així, ja en 1888, P. Graeff al·ludeix al nostre arc amb una descripció que encara avui segueix sent modèlica:

«Der älteste Bogen des Landes scheint der von Cabanes zu sein. Er hat keine Stützenordnung. Das gewölbe setzt mit breiten Anfängern auf zwei wüchtige, vonschweren Sockel — und Kämpfergesimsen umzogene Postamente auf. Der ganza Oberbau ist verschwunden, wuir wissen nichts über seine Form. Zu bemerken ist, dass das Gewölbe eine Scheitelfuge, also keinen eigentlichen Schlussstein hat. Das Wolk schreibt ihn dem Pompejus zu; eine Vermutung, die jeder Begründung entbehrt»⁴⁶.

Posteriorment, A.L. Frothingham es va referir a l'Arc de Cabanes en dues ocasions; en un primer moment va acceptar la proposta de P. Graeff d'una datació augústia, considerant-lo, tot i que amb alguns dubtes, com un «city arch»⁴⁷. Més endavant, tornarà a mostrar la seua vacil·lació a l'hora d'incloure'l entre els arcs territorials, tot i estar situat «across the Via Augusta»⁴⁸.

Absent d'estudis com el de D. Curtis⁴⁹, el nostre arc torna a aparèixer en la monumental obra de H. Kähler, qui es refereix a ell com a:

«ein schlichtiger eintoriger Bogen ohne Inschrift (...) auf der Strasse von Tortosa nach Sagunt»⁵⁰.

Ignorat també per G. Mansuelli⁵¹, apareix posteriorment en els treballs de M. Pallottino⁵² i A. García y Bellido, qui diu d'ell:

«De él nos han llegado escuetamente el arco dovelado liso y los dos pilares que lo sostienen. Es obra de granito. Molduración simple. Como no hay restos de ciudad alguna antigua es de creer que el arco (como los de Bará, Medinaceli, lanus en la Baetica y otros) debió servir de límite entre territorios. La ciudad más cercana de la que quedan restos es la identificada con la Ildum citada en el itinerario de los Vasos Apollinares, en el de Antoninus y en el Ravenate. La sencillez de lo que ha llegado a nosotros del arco no permite aventurar una data»⁵³.

Aquestes mateixes consideracions són arrellegades per D. Scagliari Corlita, qui assenyala que:

«la funzione e la datazione augustea (...) dell'arco, pure ispanico, di Cabanes (...) sono dubbi», afegint que no és «databile per la scarsità dei resti»⁵⁴.

Finalment, en 1987, J. Arce fa una revisió de la problemàtica dels arcs romans d'Hispania, plantejant que el de Cabanes presenta totes les característiques d'un arc territorial, tot i que podria tractar-se d'un arc municipal relacionat amb la localització pròxima de la localitat d'Ildum⁵⁵.

IV. L'ENTORN ARQUEOLÒGIC

Com ja hem vist, el monument es troba situat al bell mig d'una gran planúria a la qual dona nom: el Pla de l'Arc. Aquesta forma part d'un llarg corredor pre-litoral que s'estén en direcció NNE cap a Sant Mateu. Aquest fou precisament el traçat seguit per la Via Augusta, a la vora de la qual s'alça l'Arc, a poc més de 260 m. d'alti-

tud i a més de 2 km. del major accident orogràfic de la zona, el Tossal de Gaidó⁵⁶, de 481 m., situat cap al SSE (Fig. 16). La via adopta en aquesta zona un traçat completament recte en un tram d'uns 8.250 m., que pren com a referència el cim de 499 m. del Tossal de la Balaguera, on hom coneix un important poblat ibèric⁵⁷.

L'orientació de l'Arc és quasi la mateixa que la de l'eix de la via, presentant una desviació d'uns 4 graus cap al NE⁵⁸; el monument, per tant, té un emplaçament pràcticament paral·lel a la Via Augusta (Fig. 17), la qual adopta un traçat oblic de 27 graus en direcció NE respecte de l'eix E-W, amb una orientació exacta NNE-SSW. Des d'aquesta, abans d'arribar-hi, el vianant veu només els costats menors; una visió frontal de l'Arc és possible des de l'antic Camí de Vistabella, que fins l'any 1873 passava per baix mateix del monument. Aquest camí s'inicia en la costa, possiblement pels voltants de la Torre de la Sal, i discorre en direcció NW cap a les comarques de l'interior, tractant-se sens dubte d'una antiga via de certa importància agropecuària i comercial⁵⁹. La seua presència pot posar-se en relació amb l'existència d'un poblat ibèric en aquell punt, el qual degué exercir almenys des del segle IV a.E. un important paper com a desembarcador i lloc d'intercanvi comercial⁶⁰, semblant a d'altres coneguts en la costa septentrional del País Valencià⁶¹.

En aquesta cruïlla de camins en què s'alça l'Arc hom coneix, almenys des del segle XVIII, vestigis d'allò que degué ser una vil·la romana, segons hem vist a la bibliografia. La presència d'una vil·la al bell mig del pla, lluny de qualsevol accident orogràfic que la protegís del vent, podria tenir explicació precisament en l'existència d'aquest encreuament⁶². La vil·la degué exercir possiblement un paper d'estació, potser especialment significatiu envers el camí que seguia cap a l'interior, cosa que podria tenir la seua importància a l'hora d'explicar el per què de la disposició del monument.

Els materials arqueològics coneguts —molt escassos en general, donat el grau d'arrassament del jaciment— no permeten fer excessives precisions de tipus cronològic⁶³. Hom cita fragments de capitells; la ceràmica és la correnta en aquest tipus de jaciments: teules, rajoles, dòlia, ceràmica comuna, i, entre les ceràmiques fines: TSI, TSH i TSC A. Pel que fa al monetari, hom coneix peces d'August, Tiberi, Calígula, Claudi,

Neró, Viteli, Vespasià, Domicià, Adrià, Faustina i Filip l'Àrab⁶⁴. A primera vista —i a la llum dels pocs materials coneguts— sembla tractar-se d'una típica vil·la fundada en època d'August, amb un període de vida constatable al llarg dels segles I-III.

Les zones d'interès arqueològic volten pràcticament el monument, estenent-se pels dos costats de la Via Augusta, de forma que aquest sembla restar emmig d'un espai obert, disposat en tot cas per a ser contemplat o travessat pels usuaris del Camí de Vistabella.

Prop de l'Arc, en 1789, es va trobar una inscripció de caràcter possiblement funerari (CIL II 4048). La seua presència troba explicació en l'existència de la vil·la, i respon a un fenomen bastant usual d'associació entre hàbitat i epígraf funerari, el qual sol trobar-se a la vora del camí d'accés a la vil·la i un tant allunyat d'aquesta.

El poblament romà en aquesta zona, on el domini característic són els plans com els de Vilafamés i de l'Arc, encara és deficientment conegut, tot i que en els darrers anys intenses prospeccions han permès d'ampliar notablement els minsos coneixements inicials (Fig. 18). Es tracta de vil·les sovint associades a poblats ibèrics, les quals configuren un poblament rural dispers però de certa densitat. Així, entre Les Coves de Vinromà i Vilafamés, coneixem, en primer lloc, la vil·la dels Tossalts⁶⁵, situada als peus del poblat homònim, en la qual es va trobar el conegut relleu pertanyent possiblement a una edícula funerària⁶⁶. A La Torre d'en Domènec coneixem una vil·la encara inèdita no molt lluny del poblat ibèric dels Recons⁶⁷. A La Vilanova d'Alcolea coneixem tres vil·les: l'Hostalot, situada no molt lluny del poblat ibèric del Puig Pedró⁶⁸, on J.J. Senent va creure que podia estar situada l'estació d'*Idum* citada pels Itineraris⁶⁹; els Gatells, situada també a la vora de la via i encara inèdita⁷⁰; i el Mas d'en Senyor⁷¹, situada a prop del poblat ibèric de l'Olivar d'Olzina⁷². Finalment, en terme de Vilafamés coneixem també tres vil·les: els Aiguamolls⁷³, situada als peus del poblat ibèric ja citat del Tossal de la Balaguera; la Bodega d'Ulleres, encara inèdita; i el Tossal d'en Bosc, també inèdita i situada als peus del poblat ibèric homònim.

El context que rodeja l'Arc és modern. Fins al 1873, el Camí de Vistabella passava per baix del monument. Aleshores fou quan es van realitzar les primeres

FIGURA 16. Fotografia aèria de la zona amb la Via Augusta i la situació de l'Arc.

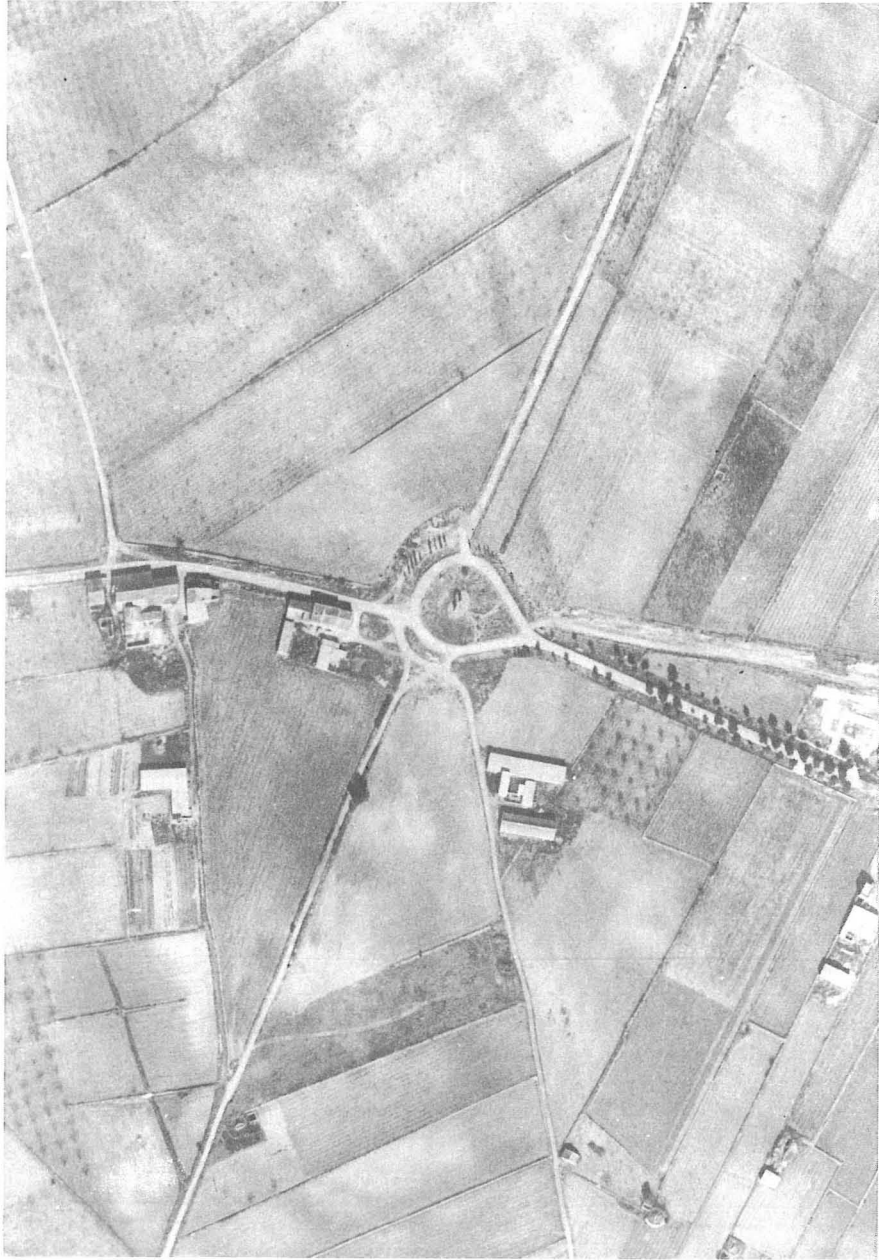
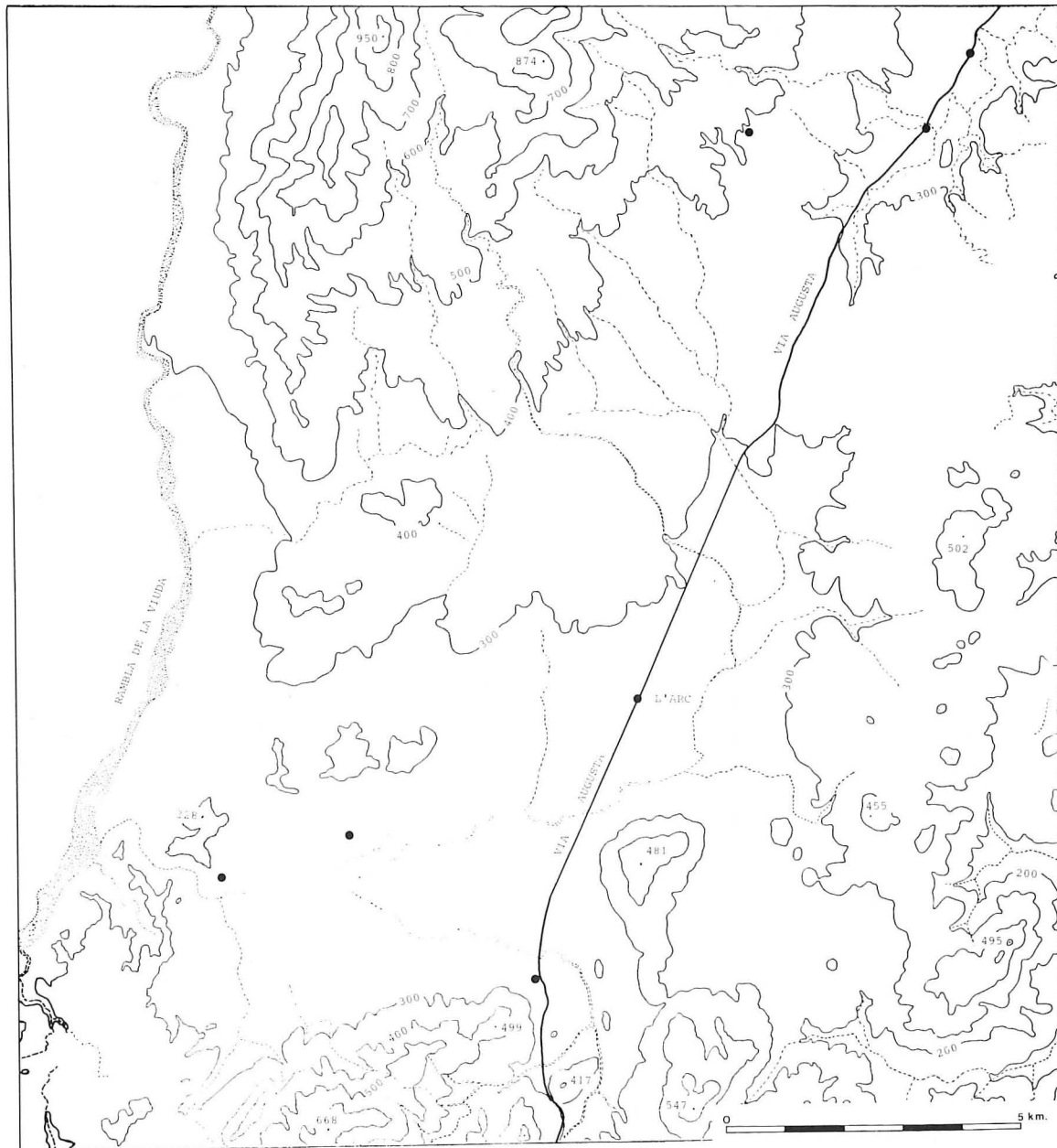

FIGURA 18. El poblament romà i el traçat de la Via Augusta en la zona del Pla de Vilafamés-Pla de l'Arc.

obres de protecció per iniciativa de la Comissió Provincial de Monuments, possiblement segons la proposta del seu secretari V. del Cacho: es van fer excavacions al voltant del monument sense que es trobàs res de notable, pavimentant el terreny i col·locant-se uns guarda-rodes de pedra⁷⁴. L'any 1956 es va fer la carretera d'accés des del poble; fou aleshores quan s'expropiaren els terrenys de l'esplanada que rodeja l'Arc. En 1968 es van llevar els pilons guarda-rodes, posant-se dos bancs a la banda de Cabanes, iniciant una tímida reforma del contorn. Finalment, en 1981 es va efectuar la reforma del seu entorn segons el projecte de l'arquitecte F. Segarra, rodejant el primitiu rectangle de protecció amb un empedrat de planta ovoide, i tot el conjunt amb una illa de forma circular al voltant de la qual es va canalitzar el tràfic, fent desaparèixer definitivament en la seua forma original els camins que hi passaven (Fig. 19).

Pel que fa a la qüestió de l'origen de la pedra emprada en la construcció del monument, no coneixem la seua procedència exacta. Es tracta de la calcària gris-blavenca típica de les formacions secundàries que conformen el paisatge de la zona⁷⁵. Hi ha notícies històriques sobre la seua explotació en diversos indrets del terme de Cabanes. Així, al document de divisió de termes entre Cabanes, Miravet i Albalat en 1666, apareix citada «la cantera de la Costa del Ginebret»⁷⁶. També, en els índexs del mateix «Llibre de Fitades», redactats en 1786, apareix una «Majada de la Pedrera del Mas den Queyxa»⁷⁷. Per aquesta mateixa època, A.J. Cavanilles fa interessants observacions sobre la qualitat de les calcàries de la Masmudella⁷⁸ i de la Gasiona, d'on s'havia tret la pedra per a la construcció de la nova façana del temple parroquial de Cabanes en 1791⁷⁹. Els bancs d'aquesta pedra més pròxims a l'Arc, però, són els del Gaidó, en el vessant oriental del qual hi ha algunes petites pedreres; aquest tossal podria haver estat el lloc de procedència de la pedra utilitzada per a la construcció del monument, donada la seua proximitat, tot i que no s'hi conserven vestigis clars de l'existència de pedreres antigues.

V. DESCRIPCIÓ

El nostre monument es conserva incomplet, car li falta tot el cos superior per damunt de l'arc. Aquest fet

és prou corrent. La majoria dels arcs romans —com en general bona part dels monuments d'aquesta època— simplement ha desaparegut, i entre els conservats, també la majoria ha sofert importants desperfectes. Així, entre els hispànics, en el *tetrapylon* de Capera (Càceres) falta el revestiment del cos superior, restant al descobert l'obra d'*opus caementicium* que constitueix el seu nucli; els dos que es conserven en un aparent estat d'integritat, els de Berà (Tarragona) i Alcàntara (Càceres), han estat objecte d'importants treballs de restauració, particularment en el seu cos superior; mentre que el de Medinaceli (Sòria), el menys estudiat, sembla que és el millor conservat, a excepció de l'aparell inferior que ha estat restaurat. Casos semblants trobem entre els arcs gals, com els de *Glanum*, Carpentras i el *tetrapylon* de Cavaillon, o entre els itàlics, com el d'Aosta, al qual li falta igualment l'àtic.

V.1. El monument

La part conservada del monument correspon als dos pilars i a l'arc d'una sola obertura, mentre que falta l'entaulament (Figs. 24-25). Està bastit de pedra calcària gris-blavenca del país, amb paredat de llarg i través⁸⁰; els carreus estan trabats amb morter i grans còdols a l'interior dels pilars, visibles en alguns dels intersticis, i no assentats en sec com ham dit els autors que l'han descrit. A nivell de les impostes, la planta del monument dibuixa un rectangle de 693 x 136,5 cm. (Fig. 20). La seua alçària des del terra actual fins al punt més elevat de l'extradós de l'arc és de 582 cm. (Fig. 21-23). L'estructura dels pilars és senzilla, constant aquests d'un petit capçal, del sòcol i del pilar pròpiament dit, amb base i imposta motllurades (Fig. 26-33)⁸¹.

Els capçals sobre els quals descansen els sòcols desapareixen entre l'empedrat que es va instal·lar en la reforma de 1873 (Fig. 34-37). Les seues mides són 22,5 x 210 x 175 cm., sent les dues darreres aproximades⁸². Deu descansar directament sobre el conglomerat calcari natural del terreny (pinyó), que en aqueixa zona aflora a poca fondària, i que presenta una lleugera pendent cap a l'ESE. La funció d'aquests capçals és donar assentament als sòcols, posant una base sòlida i regular. Ambdós presenten un avançat estat de des-

FIGURA 19. Entorn urbanístic de l'Arc (1987).

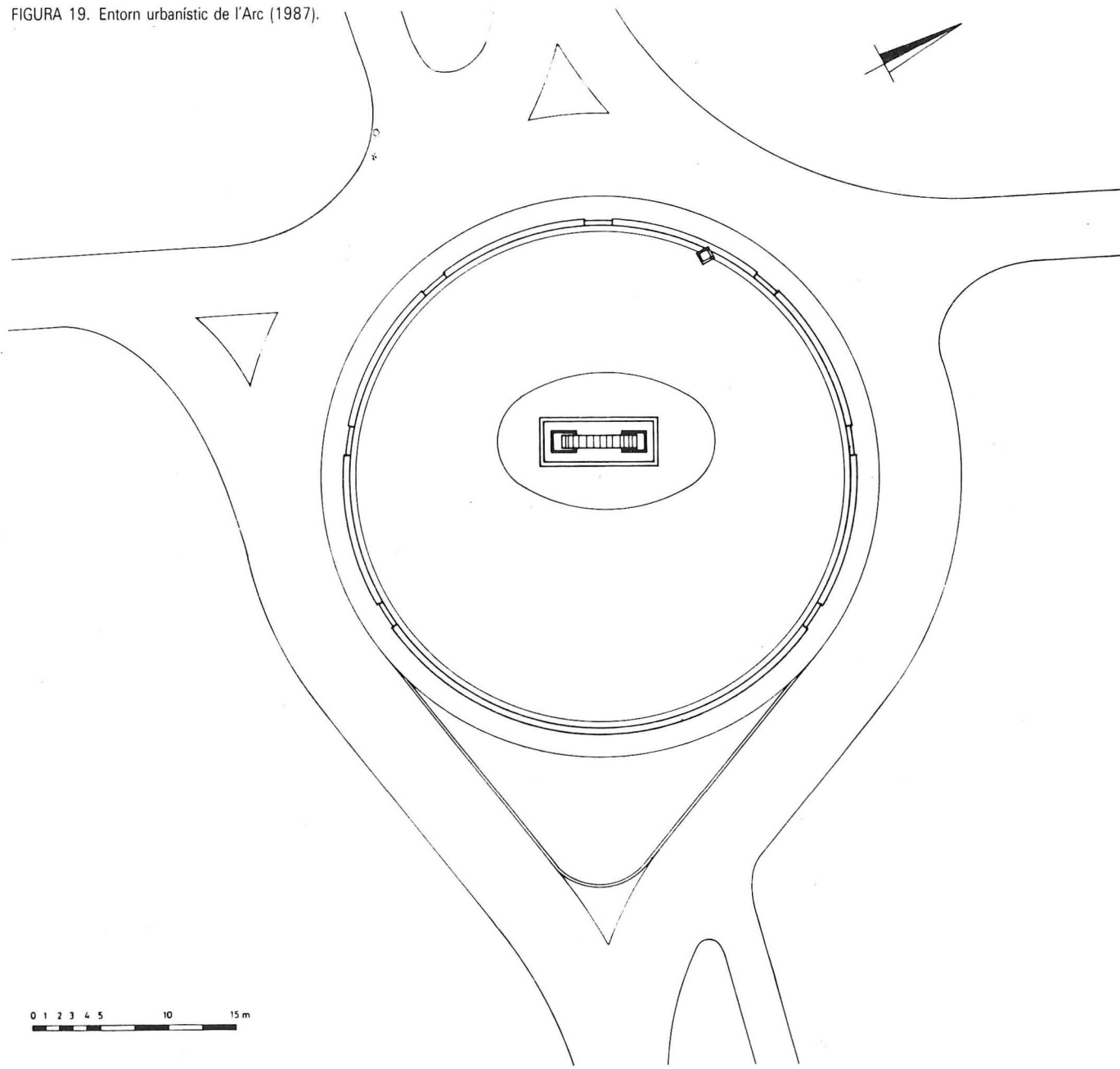

FIGURA 20. Planta del monument.

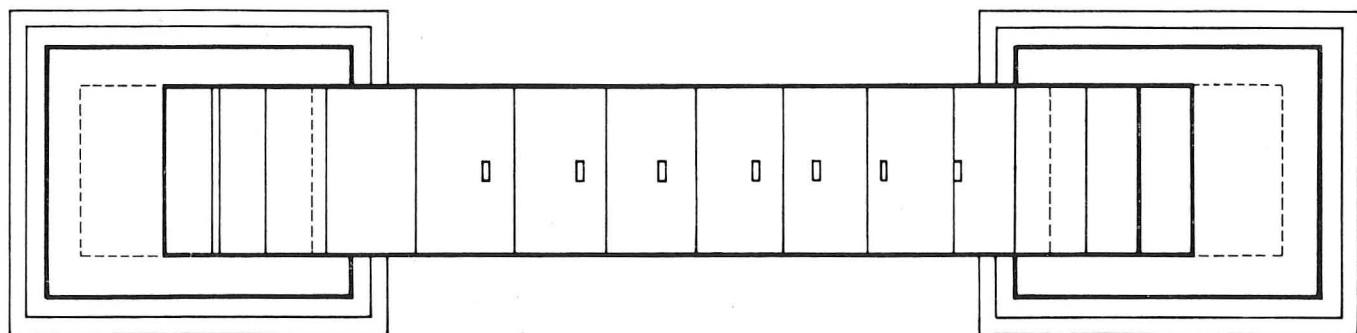

FIGURA 21. Alçat de la cara SE. i secció de l'Arc.

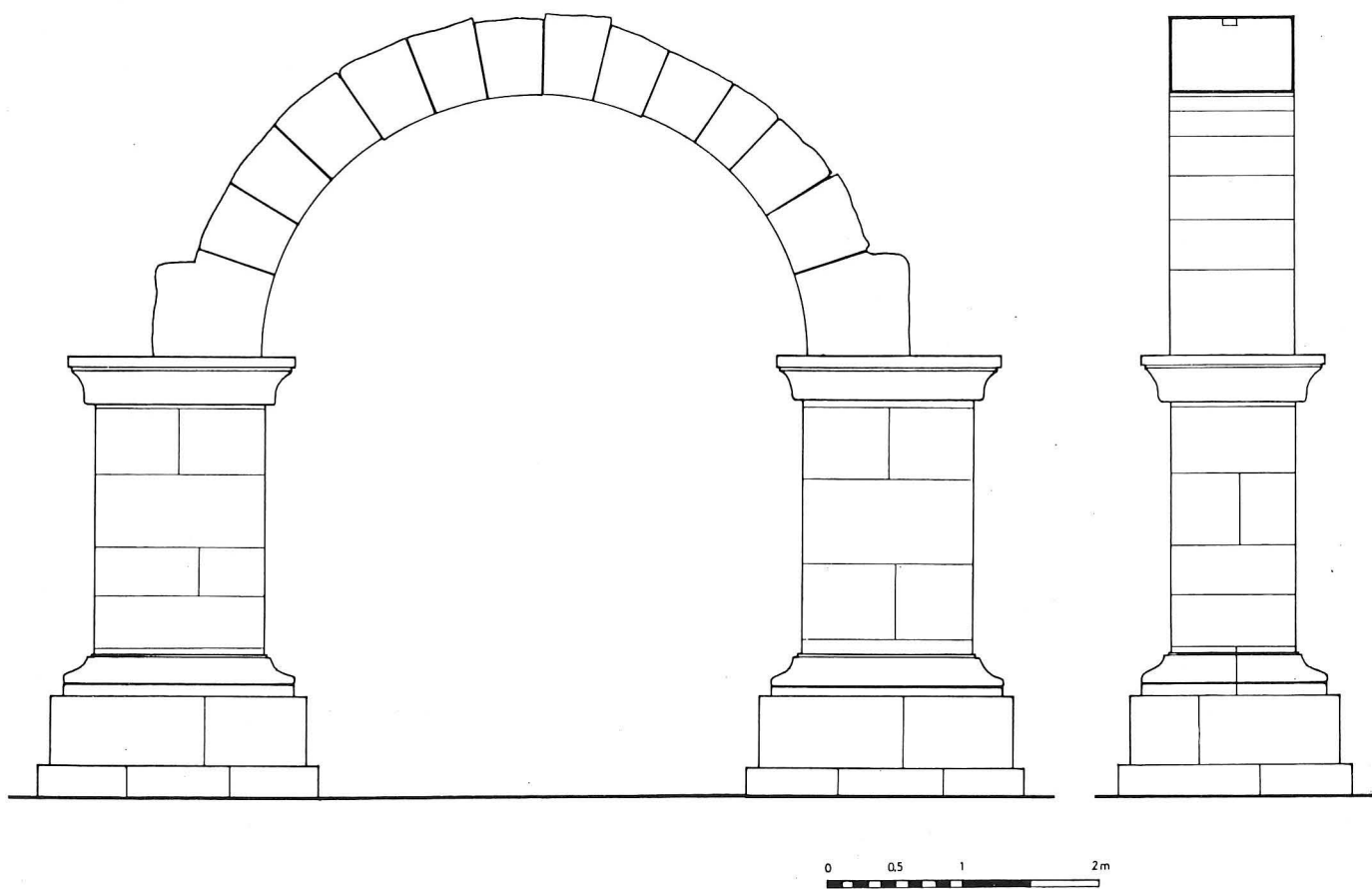

FIGURA 22. Alçat de la cara NW.

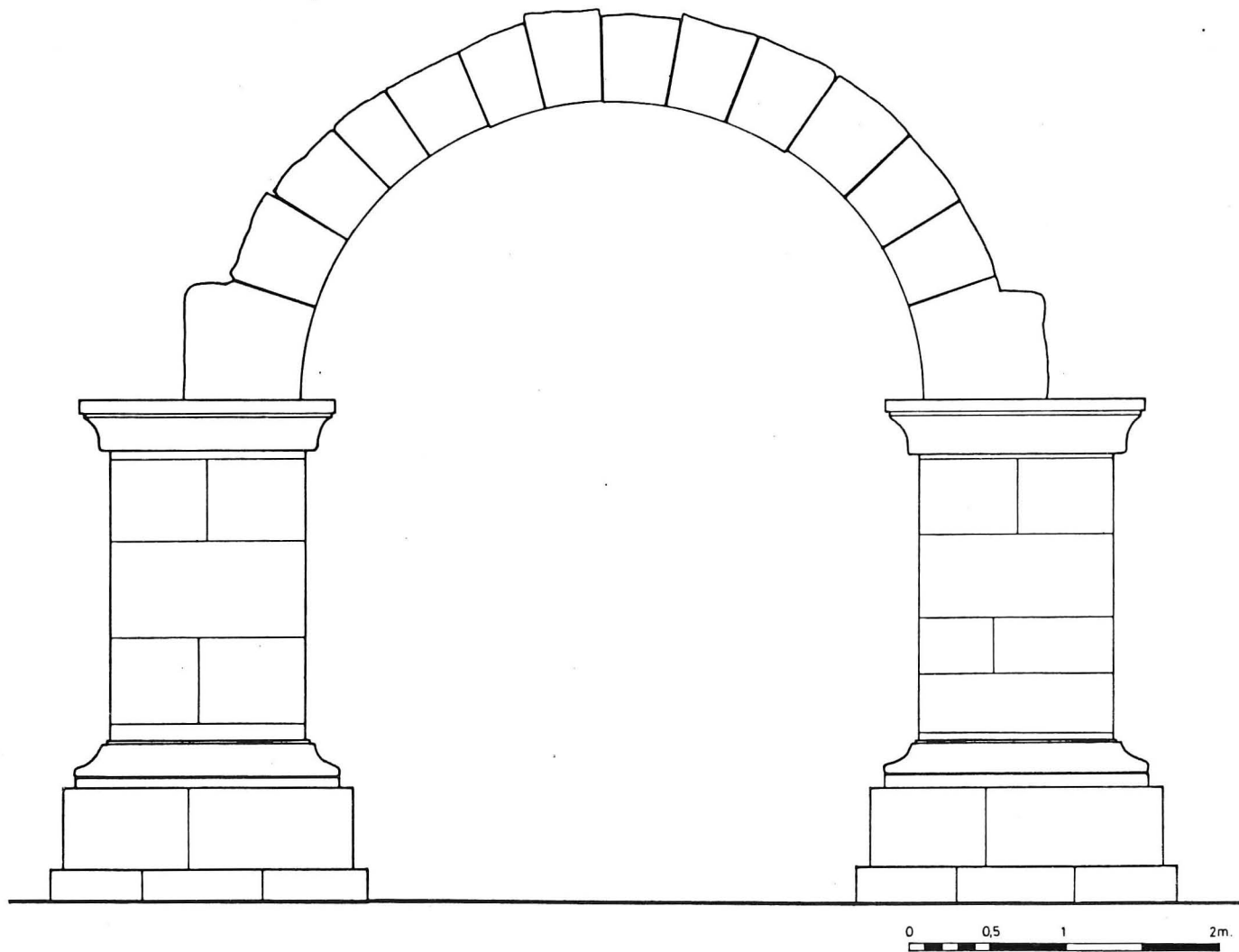

FIGURA 23. a) Alçat de la cara NE.
b) Alçat de la cara SW.

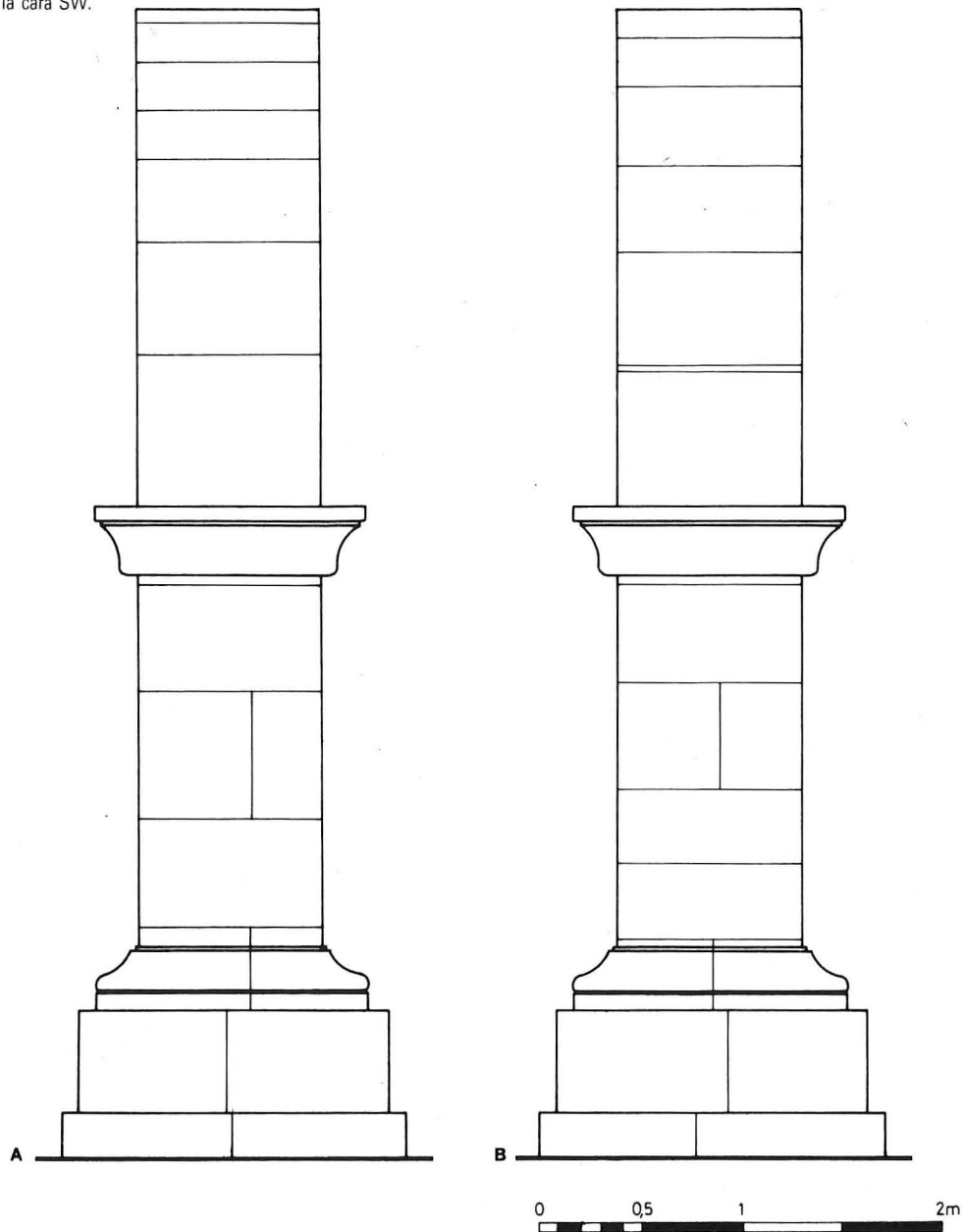

FIGURA 24. Cara SE de l'Arc.

FIGURA 25. Cara NW de l'ARC.

FIGURA 26. Cara SE del pilar SW.

FIGURA 27. Cara SE del pilar NE.

FIGURA 28. Cara NW del pilar SW.

FIGURA 29. Cara NW del pilar NE.

FIGURA 30. Cara SW del pilar SW.

FIGURA 31. Cara NE del pilar NE.

FIGURA 32. Cara NE del pilar SW.

FIGURA 33. Cara SW del pilar NE.

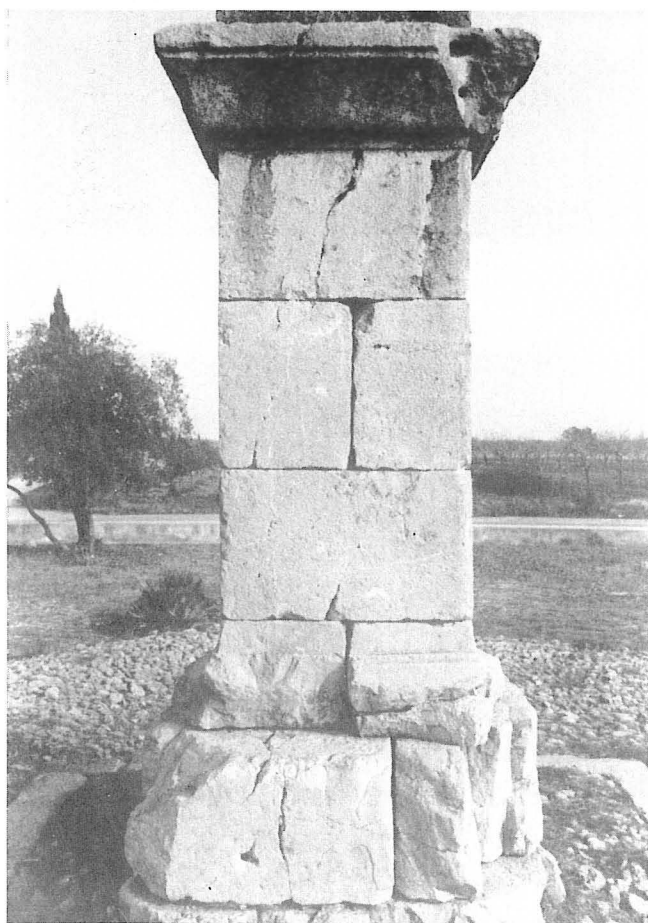

FIGURA 34. Base del pilar NE des del S.

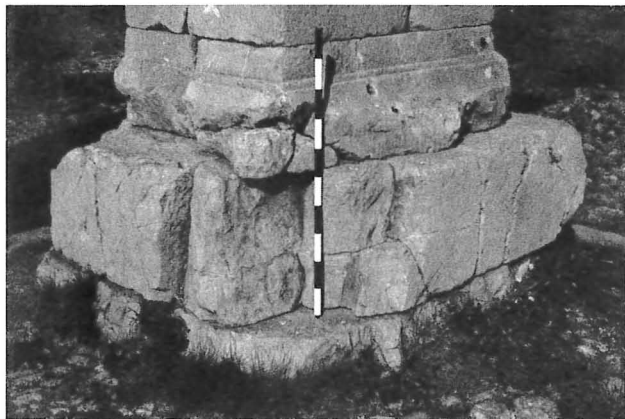

FIGURA 35. Base del pilar NE des del N.

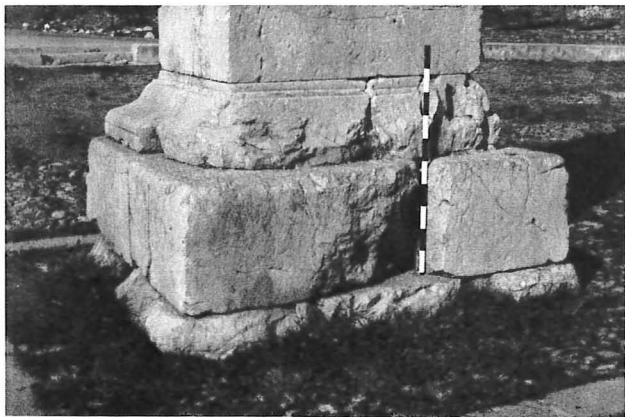
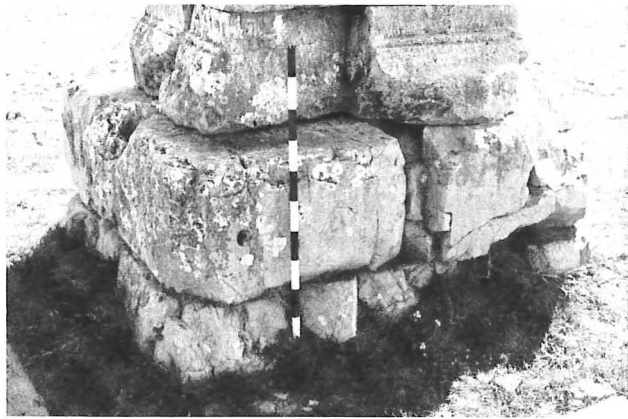

FIGURA 36. Base del pilar SW des del S.

FIGURA 37. Base del pilar SW des del N.

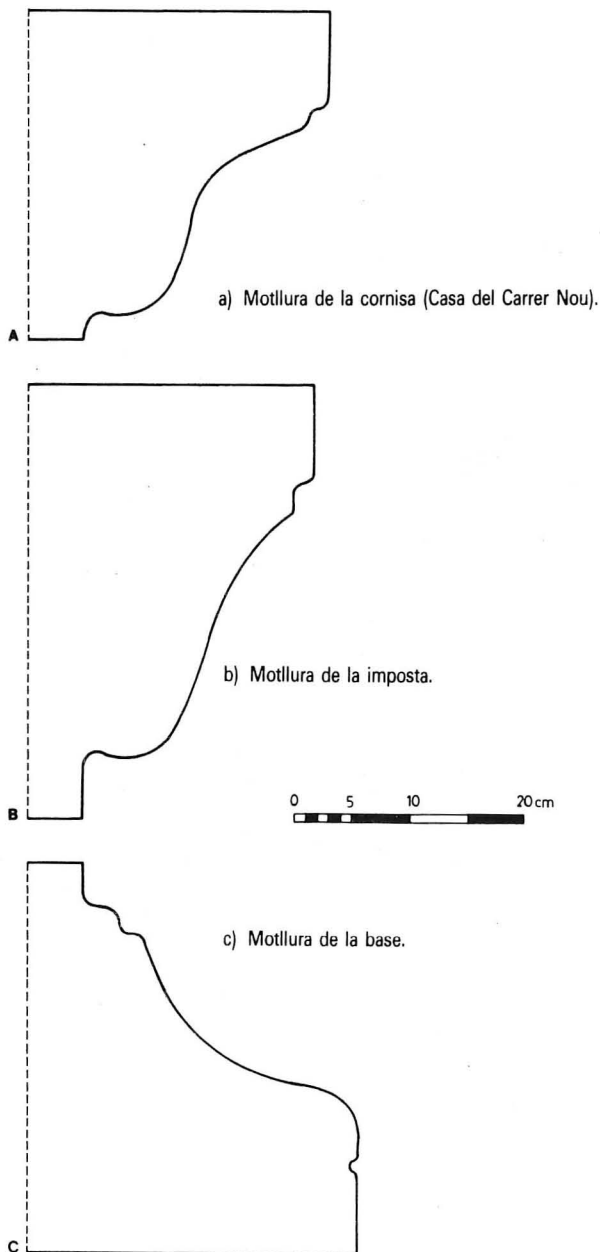
trucció. El corresponent al pilar SW és 2,6 cm. més alt que l'altre, i sobresurt del sòcol uns 9 cm.

Els sòcols estan formats per 4 carreus. Les seues mides són 51 x 189 x 156 cm.; el corresponent al pilar NE és 1,9 cm. més alt que l'altre, i està prou destruït. Aquesta diferència d'altures compensa la que s'arrossegava dels capçals, i permet anivellar les superfícies d'assentament dels pilars amb una diferència de 0,7 cm. favorable al sòcol del pilar SW. Tanmateix, la cota a nivell d'aquestes és de 2,5 cm. favorables al del NE.

El cos principal del pilar està delimitat, per baix i per dalt, per dues motlures prou semblants que decoren, respectivament, bases i impostes. Les bases estan formades per dos carreus disposats longitudinalment, sent la seua alçària de 30,6 cm.; el seu grau de destrucció és tal que resulta pràcticament impossible donar unes mides exactes, per la qual cosa agafem com a referència les mides de les impostes: 168 x 136,5 cm. Presenten una motllura de taló invers (*cyma reversa*) separada per una estria d'un filet inferior assentat directament sobre el sòcol⁸³; a la part superior, un altre filet més estret constitueix el nexa d'unió amb el cos principal del pilar, l'inici del qual forma part del mateix carreu en què aquella està llaurada (Figs. 38 a i 39); el seu vol és de 23,6 cm. Les impostes estan tallades en un sol carreu, les dimensions del qual fan 36,6 x 168 x 136,5 cm.; la del pilar SW és 3,8 cm. més alta que l'altra. Estan decorades amb una motllura contínua, el vol de la qual és de 21,7 cm. en la del pilar SW i de 20,2 cm. en la del NE; es compon, de dalt a baix, d'un filet i una gola dreta (*cyma recta*) que arranca un poc per baix d'aquell i acaba en un lleuger engrossiment per la seua part inferior (Figs. 38 b i 40). Com hem vist en el cas de la motllura inferior, també en aquest, i com és normal en els monuments romans, la part superior del cos principal es llaura en els mateixos carreus que la motllura.

Quant als pilars, el NE es compon de sis carreus disposats en tres filades d'alçada prou semblant, mentre que el SW es compon de set disposats en quatre filades de menor alçada que les anteriors, sent la inferior d'un sol carreu; la seua alçària és de 184,6 cm., sent la seua secció en planta de 126,3 x 93,3 cm.; el NE és 7,1 cm. més alt que l'altre. Pel que fa a la seua llum, sobre les bases motllurades és de 398-399 cm., mentre que davall de les impostes és de 401-402,5 cm.,

FIGURA 38. Perfil dels elements motllurats de l'Arc:

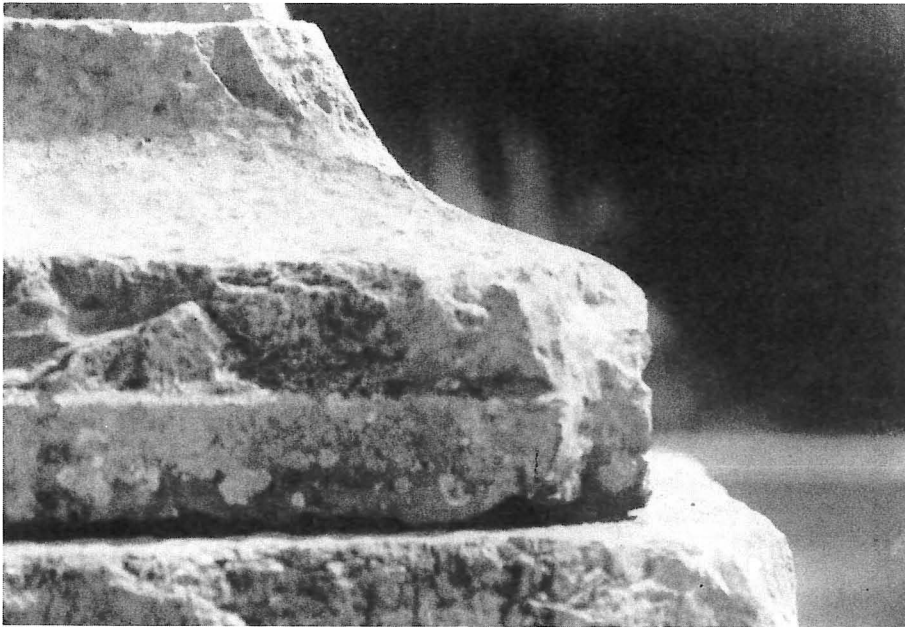

FIGURA 39. Perfil de la motllura de la base del pilar SW des del NW.

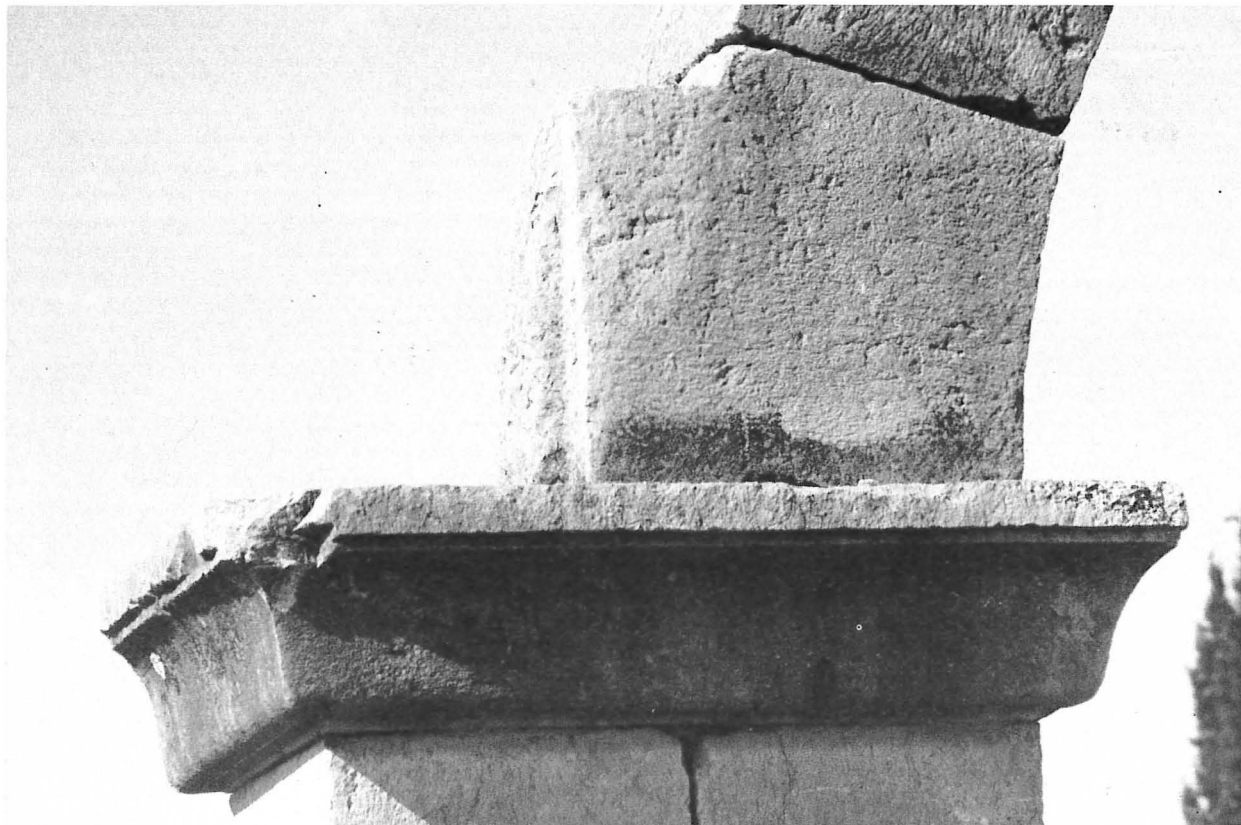

FIGURA 40. Perfil de la motllura de la imposta del pilar SW.

FIGURA 41. Cara SE de la volta de l'Arc.

FIGURA 42. Sàlmer del pilar SW des del SE.

palesant-se un desplom per la seua part interior de 2,5 graus en el NE (3,2 cm.), i de 0,4 graus en el SW (1,2 cm.). La seua alçària fins a la línia d'impоста, tot incloent les bases, és de 325,7 cm. per al SW i de 251,7 cm. per al NE. La seua alçària total des del terra fins a la línia d'impоста és de 325,7 cm. per al SW i de 324,8 per al NE, de manera que el primer és 0,9 cm. menys alt que l'altre. Tanmateix, la diferència de cota a nivell de línia d'impоста és de 2,3 cm. favorables al NE.

L'arquitecte, doncs, utilitzà dues superfícies d'assentament per a aconseguir l'anivellament de l'arc: els capçals i la línia d'impоста. Tanmateix, malgrat l'evident similitud aconseguida en les mides d'alçària de les diferents parts dels pilars, la diferència de cota, de 2,6 cm.

en els capçals, i de 2,5 cm. a nivell de sòcols, només es redueix a 2,3 cm. a nivell de línia d'impоста, amb la qual cosa el pilar NE resulta ser un poc més alt que l'altre, donant-se un cert desequilibri que podria haver repercutit en l'estabilitat de l'arc i de l'entaulament.

Sobre la línia d'impоста s'alça l'arc, amb una llum de 402 cm. i una fletxa de 192,6 cm. (Fig. 41)⁸⁴. La seua alçària fins al punt més alt de l'extradós és de 255,2 cm. Els salmers estan formats per sengles carreus esquadrats en llurs cares laterals, mentre que la de darrere, és a dir, l'oposada a l'arc, mostra dos plans: l'un, curt, lleugerament inclinat cap avall, que constitueix el suport de la següent dovella; l'altre, llarg, vertical, amb *anathyrosis* només en un dels costats verticals,

present únicament en el del SW (Fig. 42). Les dovelles, en número de catorze, estan disposades de manera radial, i mostren la forma de falca característica dels arcs romans, amb un extradós prou regular només alterat per lleugeres diferències en les tres centrals; la seua alçària oscil·la entre 56-66 cm., sent la seua grossària de 89-95 cm. Les seues juntes presenten restes de morter i algunes petites falques del mateix tipus de pedra. Set de les dovelles centrals presenten una mossa a l'extradós (les núms. 5-11 de la cara SE, comptant d'esquerra a dreta) (Fig. 43), i almenys les dues contigües de cada costat la tenen a les cares de junta (les núms. 3-4 i 12-13); les mides mitjanes d'aquests forats són 6 x 10 x 4 cm. D'ençà que A. Valcárcel indicà la seua presència, sempre s'havia considerat que llur funció era la d'acollir les grapes de ferro necessàries per a sostenir els carreus de l'entaulament del monument. Sense negar aquesta possibilitat, tot i que llur disposició no sembla la més adient per a aquesta funció⁸⁵, almenys aquelles que resten amagades en les cares de junta de les dovelles poden tenir un altre origen, com és el de servir per a acollir els *ferrei forfices* de què ens parla Vitruvi, senzill instrument utilitzat per a l'elevació de carreus a les obres⁸⁶.

FIGURA 43. Extradós de l'Arc, amb algunes de les mosses existents.

	PILAR NE	PILAR SW
CAPÇAL	19,9 × 210 × 175	22,5 × 210 × 175
SÒCOL	53,2 × 188 × 156	51,3 × 189 × 156
BASE	30,1 × 167 × 135	30,6 × 168 × 136,5
PILAR	191,7 × 125,8 × 92,7	184,6 × 126,3 × 93,3
IMPOSTA	32,8 × 167 × 135	36,6 × 168 × 136,5

Les mides, que es donen en cm., corresponen a: alçària × llargària × amplària, i s'han obtingut amb els següents procediments: les cotes d'alçària es van obtenir amb un nivell òptic des de la cara SE; quant a la llargària i amplària, la medició s'ha efectuat amb cinta mètrica, corresponent les xifres donades a la mitjana de dues medicions realitzades per cadascun dels dos costats dels diferents elements, sempre que això ha estat possible. En els casos del capçal del pilar NE i de les dues bases, el grau de destrucció dels quals impossibilita de donar mides exactes, a excepció de les alçàries, es donen com a referència, respectivament, les del capçal del pilar SW i les de les dues impostes.

El monument —aparentment realitzat amb perfecció i solidesa— presenta, no gensmenys, alguns defectes tècnics que denoten una certa imperícia o almenys

una falta de cura dels constructors. Així, en el pilar SW trobem una sèrie d'esquerdes en el capçal, sòcol, base motllurada i carreu de la primera filada; a l'interior de

l'esquerda d'aquest hom pot veure, per la seua cara NW, restes de morter, la qual cosa indica que el carreu degué trencar-se en el moment de la seua col·locació. També trobem esquerdes en diferents carreus del capçal, sòcol i base motllurada del pilar NE. Per a algunes d'elles pot buscar-se explicació en la baixa qualitat de la pedra, però en els casos assenyalats del pilar SW, en el qual hom pot observar la seua successió escalonada de baix cap a dalt i de dreta a esquerra, l'explicació podria estar en el fet que hagués cedit el capçal per un defecte d'assentament, cosa que justificaria el lleuger desplom que s'hi detecta.

De la mateixa forma, alguns carreus no estan ben alineats en llurs cares majors, com ara els de la primera filada del pilar NE amb els del pilar SW. La imposta del pilar NE apareix desplaçada en la seua cara d'assentament envers el SW, de manera que no s'ajusta sobre el pilar. La imposta de l'altre pilar, el SW, té una cara d'assentament major que la del pilar, i se'n surt per tots els costats, evidenciant-se un clar error de càlcul en el seu tall. També les dovelles presenten evidents defectes de talla; ja hem vist com, a nivell de l'extradós, la seua grossària oscil·la 6 cm; a més, en la cara NW, les dovelles 4, 5 i 7 —comptant d'esquerra a dreta— no presenten una superfície completament vertical. Una visió longitudinal d'aquesta part del monument des de dalt de les impostes palesa un lleuger desalineament de l'arc. Les dovelles 5, 6, 7, 8 i 9 de la cara SE, com hem vist, han cedit, especialment les tres primeres (Fig. 44); algunes d'elles, a més, tenen esquerdes visibles a l'intradós que palesen la fractura de la pedra.

El rebaixament de la fletxa pot tenir el seu origen en el desplom dels pilars, major en el NE. El fet que de les cinc dovelles desencaixades tres corresponguen a la meitat SW de l'arc, en la zona del muscle, o siga, que no hagen cedit de manera simètrica, indica que la causa de la possible fallida mecànica prové del pilar oposat, el NE, o almenys fou més important en aquest⁸⁷; és probable, doncs, que el desplom del pilar NE —possiblement produït per un defecte d'assentament— siga l'origen del desencaixament de les esmentades dovelles. És igualment possible que aquest fet repercutís en la regular disposició de les filades de l'entaulament, o fins i tot en la mateixa integritat d'alguns dels seus carreus. Tanmateix, cal recordar que tota aquesta part del monu-

ment fou desmuntada, presumiblement amb procediments més grollers que els que degueren utilitzar-se per a bastir-la, cosa que podria haver estat la causa d'alguns dels defectes apuntats.

A banda d'aquestes qüestions d'ordre tècnic, poden considerar-se unes altres d'índole estètica. En l'Arc pot besllumar-se una certa voluntat de mantenir un eix de simetria, car apareixen catorze dovelles en disposició radial distribuïdes de manera quasi regular a cadascun dels dos costats, tot i que no hi ha clau. No ocorre així amb els pilars, on en general no s'ha mantingut una ordenació simètrica dels carreus. Així, en el pilar NE hi ha tres filades de carreus, mentre que en el SW n'hi ha quatre; en la seua cara SW les juntes centrals dels carreus no apareixen ben alineades seguint un eix de simetria, cosa que sí sembla més encertada en la cara NE. En un altre ordre de coses, el vol de les impostes, de 20-21 cm., és menor que el de les bases, que és d'uns 23,5 cm, i en general els perfils de llurs motlures no són regulars.

V.2 Restes arquitectòniques conservades en les proximitats del monument

En el Pou de la Roca (Fig. 45), situat a uns 200 m. de l'Arc, hi ha tres carreus —dos motllurats i un sense decoració— pertanyents probablement a l'entaulament de l'arc que foren parcialment buidats per a ser utilitzats com abeuradors. Els carreus decorats tenen una alçària de 28 i 29 cm, respectivament, i el perfil de llur motllura apareix molt degradat, tot i que pot advertir-se que es tracta d'una gola dreta. Un d'ells correspon a un angle, segons pot deduir-se de l'existència de vestigis de la motllura per dos dels seus costats, i amida 180 × 65 cm. (Fig. 46). L'altre presenta només un dels dos costats majors motllurat, i amida 112 × 65 cm. (Fig. 47). El tercer és un bloc rectangular d'aspecte massís, les mides del qual són 45 × 91 × 86 cm. (Fig. 48); les cares menors d'aquest carreu apareixen allisades, mentre que les altres dues presenten una superfície treballada més grollerament. La seua llargària és molt pròxima a la grossària mitjana de les dovelles (92 cm.), i també a l'amplària dels pilars (93,8 cm.), la qual cosa permet pensar en la possibilitat que aquest carreu formàs part també de l'entaulament.

FIGURA 44. Detall de les tres dovelles desencaixades.

FIGURA 45. Vista general del Pou de la Roca.

FIGURA 46. Detall de la peça cantonera de cornisa.

FIGURA 47. Peça de cornisa.

FIGURA 48. Carreu llis.

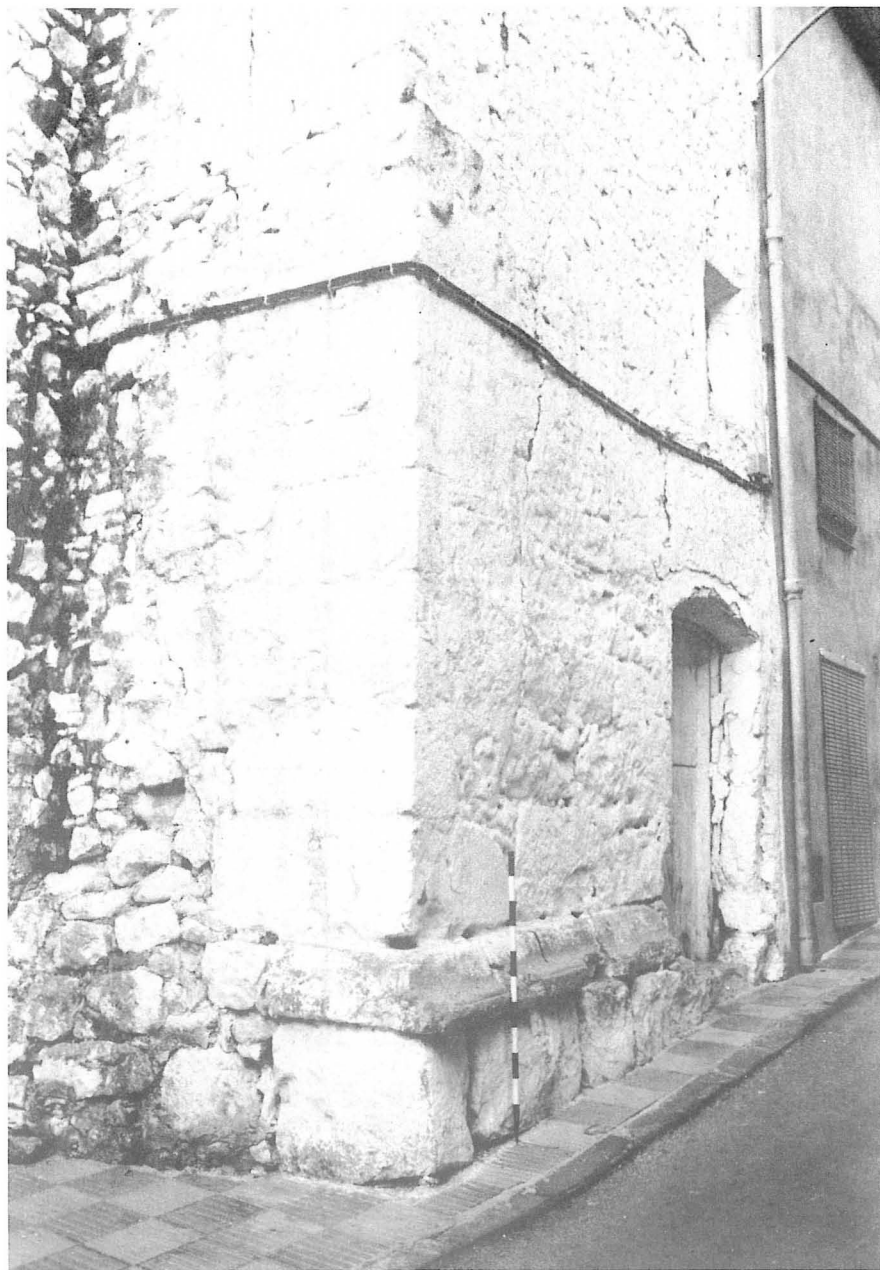

FIGURA 49. Casa del Carrer Nou.

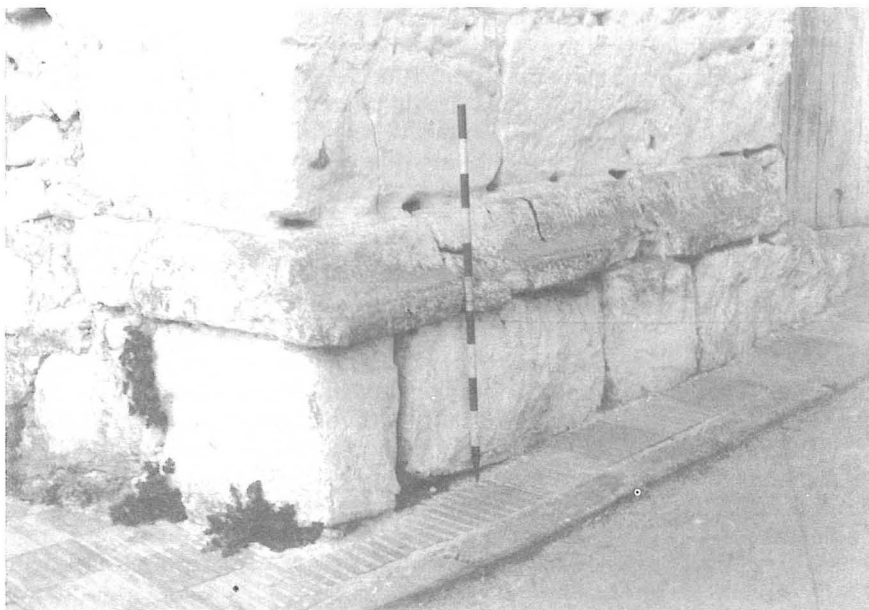

FIGURA 50. Detall de les peces de la cornisa.

FIGURA 51. Perfil de la motllura de la peça cantonera.

D'altra banda, en dues cases del Carrer Nou, n úms. 24 i 26, es conserven igualment diversos carreus procedents possiblement de l'entaulament de l'Arc (Fig. 49), segons assenyalà ja G. Andreu. Dels set elements motllurats arreglats per aquest autor, actualment només en resulten visibles quatre, car una de les cases fou edificada de nou, a més que el nivell del terra del carrer fou elevat en ser asfaltat. Tres d'ells són perfectament reconeixibles en la casa que conserva la seua antiga façana (Fig. 50), mentre que l'altre només resulta visible en un dels seus extrems al costat de la porta de la casa veïna. D'aquests tres, n'hi ha un que té dos dels seus costats motllurats, sent les seues mides $65 \times 76 \times 29$ cm.; els dos que hi ha a continuació només presenten motllura per un costat, i amiden 101×28 cm. i 85×29 cm., respectivament. El darrer carreu actualment visible apareix molt degradat, i queda cobert per l'emblanquinat; la seua alçària visible és de 25 cm.; quant a la seua llargària, G. Andreu li dona 58 cm., segons les medicions preses l'any 1954. Els altres tres carreus encara visibles aleshores tenien de llargària 45, 51 i 67 cm.; respectivament, sent aquest darrer també cantoner. La motllura que apareix en aquests carreus, el perfil de la qual es conserva íntegrament en diversos trams, és una gola dreta (Figs. 38 c i 51), i té de vol 21,5 cm. És molt semblant a la motllura de la cornisa de la imposta, encara que no tant estilitzada com aquella, ja que aquesta fa 18,2 cm. d'alçària —considerant el perfil estrictament— mentre que aquella en fa 24,5 cm.

Altres carreus de la mateixa casa, col·locats sobre les peces motllurades, apareixen ben tallats i són del mateix tipus de pedra. En general, les seues dimensions són bastant regulars; vegem alguns exemples entre les pedres cantoneres, començant des de la primera filada i seguint en les superiors:

- 1) $49 \times 90 \times 42$ cm.
- 2) $41 \times 92 \times 36$ cm.
- 3) 52×42 cm.
- 4) $42 \times 70 \times 26$ cm.

És de notar que la seua alçària oscil·la en molts casos entre 40-50 cm., quan havíem vist que l'únic carreu no motllurat dels conservats al voltant del Pou de la Roca té 45 cm. d'alçària; a més, en els casos dels dos primers carreus amidats, la seua grossària no se'n va

molt dels 90 cm., quan l'amplària mitjana dels pilars és precisament de 93 cm.

Aquestes coincidències fan pensar que ens trobem amb una sèrie de peces pertanyents al cos superior del monument, entre les quals destaquen els elements motllurats que podien pertànyer a la cornisa de l'entaulament, amb un perfil semblant al de les impostes.

VI. METROLOGIA

Resulta un tant difícil realitzar el seu estudi metrològic, donada la falta de regularitat observada en les mides del monument, tot i que pot observar-se que la major part d'aquestes segueixen el peu romà o els seus múltiples. Utilitzarem per a aquesta tasca el patró de peu de 29,6 cm.⁸⁸ Així, el mòdul base —la llum de l'arc, de 402 cm.— s'acosta molt a 13,5 peus (399,6 cm.), i és per això que agafem la mida de 400 cm. com a referència teòrica per als nostres càlculs. La planta del monument a nivell de les impostes fa $693 \times 136,5$ cm., mida molt pròxima a $23,5 \times 4,66$ peus ($695,6 \times 137,9$ cm.). A nivell dels pilars la seua planta és de 652×93 cm., mida aproximada a 22×3 peus ($651,2 \times 88$ cm.). L'alçària conservada del monument, des del terra actual fins al punt més elevat de l'extradós, és de 582 cm., pràcticament idèntica a 19,66 peus (581,9 cm.). Les mides aproximades del sòcol en planta són de 210×175 cm., prou semblants a 7×6 peus (207×177 cm.); quant a la seua alçària, de 51,3 cm., és pròxima a 1,66 peus (49 cm.). L'alçària de les bases motllurades dels pilars, de 30,6 cm., s'acosta a 1 peu. L'alçària dels pilars és de 184,6 cm., molt pròxima a la que proporcionen 6,33 peus (187 cm.); la seua llargària és de 126 cm., que s'acosta als 4,25 peus (125 cm.). Quant a les impostes, la seua alçària (34,7 cm.) s'allunya més del peu; la seua llargària, de 168 cm., és molt pròxima a la que proporcionen 5,66 peus (167,5 cm.). L'alçària total dels pilars, amb bases i impostes, és de 251 cm., que es correspon amb 8,5 peus (251,6 cm.). Quant a l'alçària des del terra actual fins a la línia d'imposta, és de 325,7 cm., i s'ajusta exactament als 11 peus (325,6 cm.). L'alçària de l'arc des d'aquesta fins al punt més elevat de l'extradós és de 255,2 cm. (266 cm. si pre-

nem com a base la fletxa teòrica de 200 cm.), i s'acosta a la que donen 9 peus (266,4 cm.). Respecte a les dovelles, la seua alçària oscil·la entre 56/66 cm., sent la referència més pròxima la de 2 peus (59,2 cm.); quant a la seua grossària, que oscil·la entre 89-95 cm., s'aproxima als 3 peus (88,8 cm.).

Finalment tenim els elements conservats al voltant del Pou de la Roca, dels quals, l'alçària de les peces motllurades és de 28-29 cm., pròxima, per tant, com en el cas de les motllures de les bases dels pilars, a 1 peu; pel que fa a la seua llargària, la peça cantonera —aparentment completa— fa 180 cm., mida pròxima als 6 peus (177,6 cm.), mentre que l'altra fa 112 cm., mida equivalent a 3,75 peus; quant al carreu llis, la seua amplària és de 91 cm., molt semblant, com hem vist, a la dels pilars i a la de les dovelles, i s'acosta als 3 peus, mentre que l'alçària, de 45 cm., s'aproxima a 1,5 peus (44,4 cm.). Dels elements conservats a les cases del Carrer Nou, les peces motllurades presenten una alçària de 28-29 cm., molt pròxima a 1 peu, mentre que la d'alguns dels carreus llisos, que oscil·la entre 40-50 cm., sembla girar igualment entorn d'1,5 peus. De tots dos llocs, l'amplària de les peces de cornisa és de 65 cm., equivalent a 2,20 peus.

Sobre la planta a nivell d'impostes, llargària i amplària guarden una relació aproximada de 5:1. Quant als pilars, la relació entre alçària i llargària és aproximadament de 2:1.

VII.— RESTITUCIÓ DEL MONUMENT

De l'aplec de les restes conservades *in situ* i els elements localitzats en el Pou de la Roca i les cases del Carrer Nou, les característiques dels quals permeten adscriure'ls al monument, hom dedueix que en la part superior d'aquest existia un segon cos decorat almenys amb una cornisa amb motllura semblant a la de les impostes. Aquest segon cos devia ajustar els seus carreus a la corbatura definida per les dovelles de l'arc, sense que existís enqueixalament entre els uns i les altres, a excepció dels salmers i, tal vegada, les dovelles centrals. Resta oberta, tanmateix, la qüestió de si aquest comptava —com és corrent en molts arcs romans— amb un àtic diferenciat. En resum, els elements conser-

vats permeten restituir un fris llis coronat per una cornisa decorada amb una motllura semblant a la de les impostes, sense que tinguem constància de l'existència d'altres elements decorats.

Restituir l'aspecte original de l'arc és, amb les dades de què disposem, pràcticament impossible; poden fer-se, tanmateix, algunes aproximacions. Si prenem com a mòdul la llum de l'arc (400 cm. = 13,5 peus), tenim que des de la circumferència que aquest dibuixa fins al terra actual hi ha 125,2 cm., distància un poc menor a un terç de mòdul (133,3 cm. = 4,5 peus); la diferència entre ambdues mides (-8,1 cm.) és justificable en part per l'alteració del nivell del terra; una mida molt semblant obtenim en la llargària dels pilars (126 cm. = -7,3 cm.). Sembla, doncs, que aquest —un terç de la llum— fou l'element modular bàsic utilitzat per l'arquitecte per a l'elaboració del projecte del monument. Sobre aquesta base, si pensem en un arc que pugui ser inscrit en un quadrat, com és prou normal, tindríem una primera hipòtesi de restitució de la part que falta del monument, que comprendria des del punt més alt de l'intradós fins a la part superior de la cornisa de l'entaulament, la qual haurà de guardar en la seua alçada la mateixa proporció, un terç de la llum. El total resultant és de cinc mòduls, és a dir, 666,6 cm. (22,5 peus). L'alçada total de la part conservada *in situ*, és a dir, des del terra actual fins al punt més elevat de l'extradós, és, com hem vist, de 582 cm. Si afegim a aquesta mida els 45 cm. d'alçària del carreu llis conservat en el Pou de la Roca, i els 29 cm. d'alçària màxima de les peces de cornisa conservades en aquest i en les cases del Carrer Nou, tenim una xifra de 656 cm. Aquesta és molt pròxima a l'anteriorment vista, i permet inscriure el monument en un quadrat quasi perfecte, amb una relació llargària/alçària d'1:1.

El monument resultant d'aquesta restitució, però, sembla un tant atípic, car presenta un entaulament d'escassa alçada. D'altra banda, l'obertura resultant sembla excessiva per al volum total de l'edifici, i els seus pilars pareixen desproporcionats en relació a la importància de l'obra que haurien de mantenir. A nivell estètic, la conseqüència d'aquest fet és una notable falta d'esveltesa, una pesadesa de formes que no esmorteix la restitució de l'entaulament. És per això que cal considerar una altra hipòtesi de restitució del cos supe-

FIGURA 52. Modulació de l'Arc.

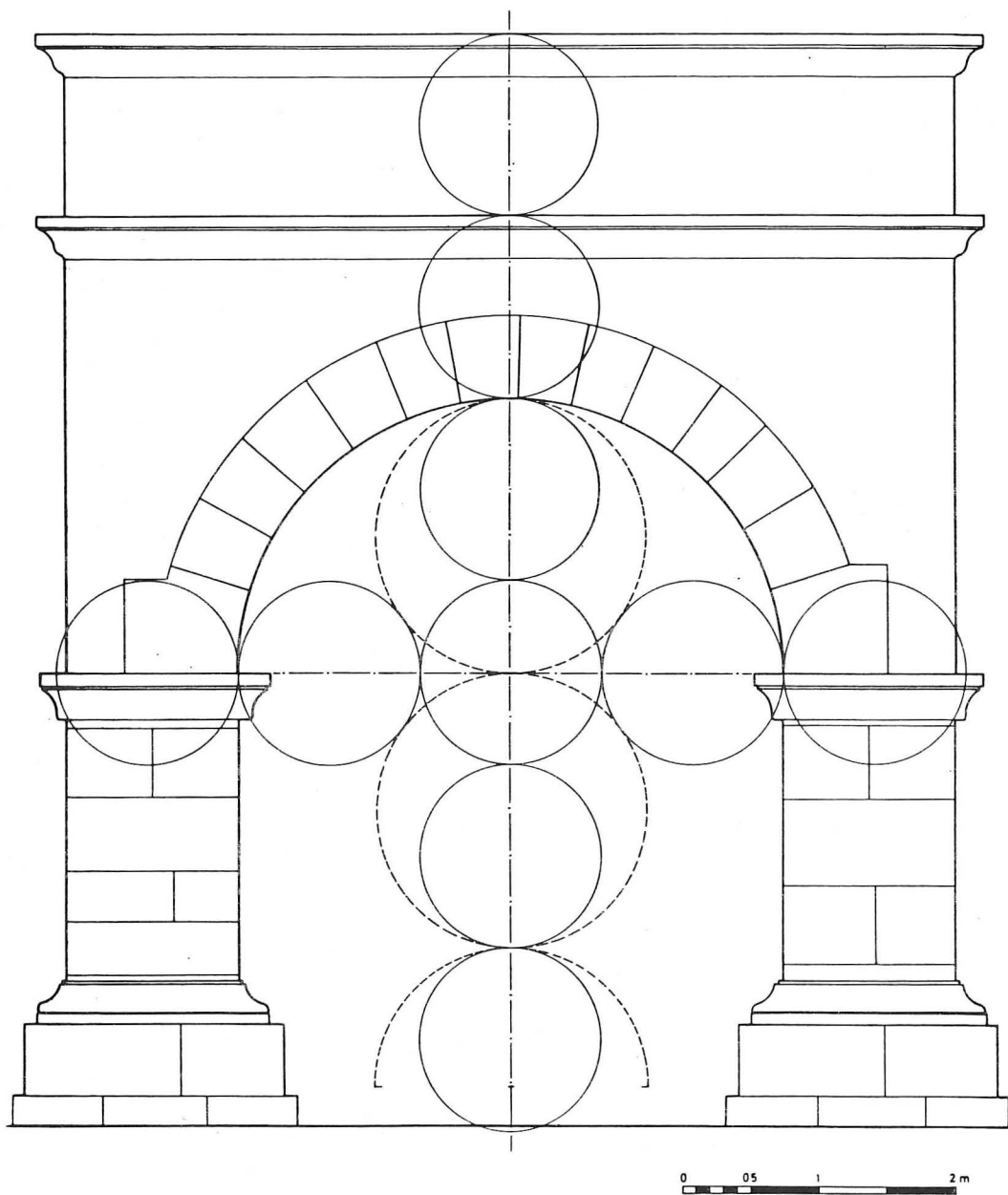
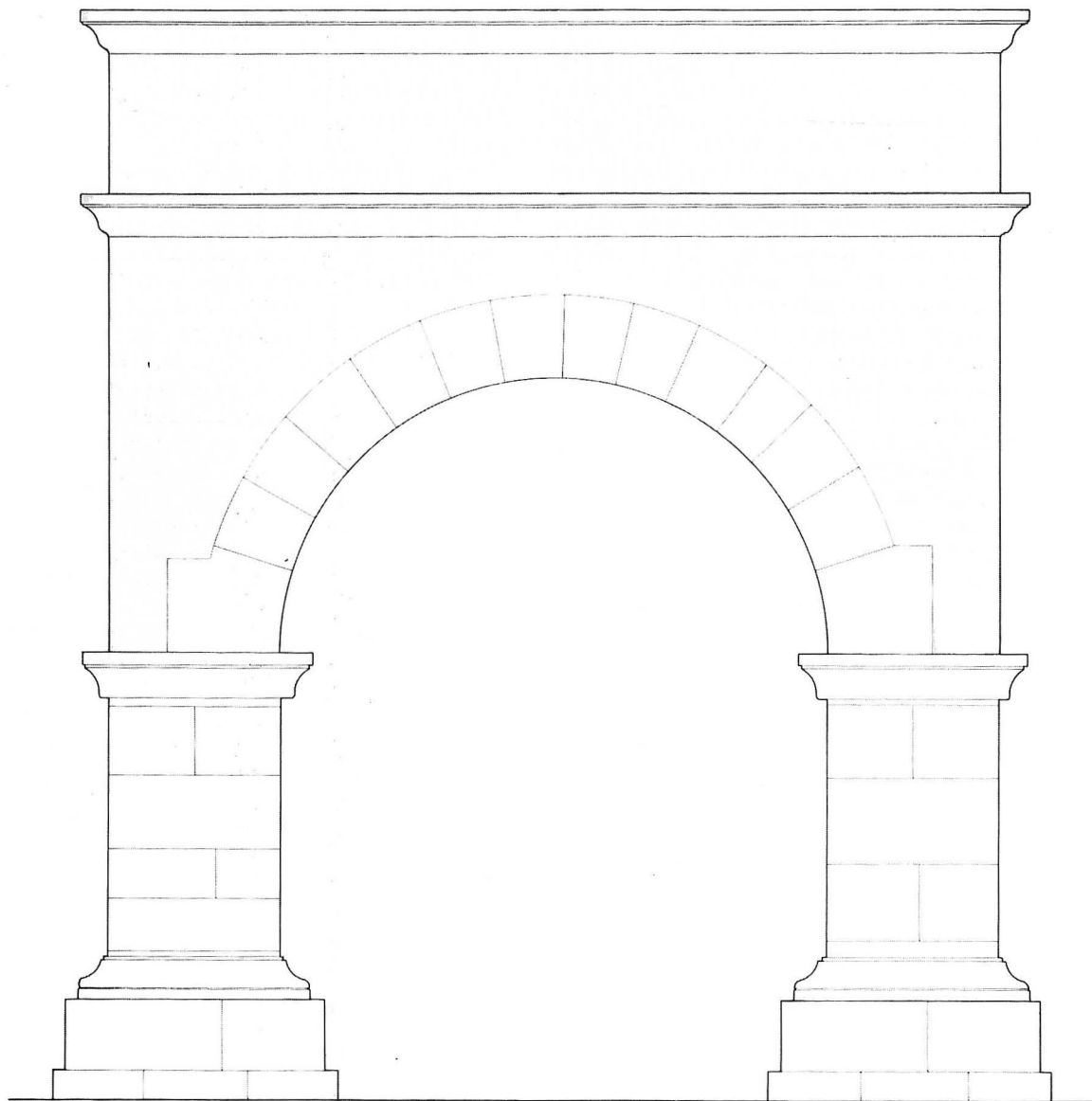

FIGURA 53. Hipòtesi de reconstrucció de l'Arc.

0 0.5 1 2 m

rior, consistent a afegir-li un altre mòdul per dalt de la cornisa inicialment restituïda, amb la qual cosa aquell es veuria notablement realçat, passant a tenir el monument una alçària total de 799,7 cm. (27 peus) corresponent a sis mòduls (Fig. 52). Una restitució d'aquestes característiques, amb 6 mòduls i 27 peus d'alçària per 5 mòduls i 22 peus d'amplària, donaria una major esbeltesa a l'Arc —a costa, evidentment, de trencar amb el patró quadrat— i permetria incloure una motllura a mode d'arquitrav, que sol trobar-se en la majoria de monuments d'aquesta mena (Fig. 53). La relació llargària/alçària, en aquest cas, quedaria 1:1,2. Una solució com aquesta comportaria la inclusió —almenys en part— dels capçals en la modulació del monument, la qual cosa suposaria que aquests degueren quedar al descobert ja aleshores. Tanmateix, sembla més lògic suposar que el paviment que antigament rodejava el monument estaria al mateix nivell que aquells, que d'aquesta manera restarien amagats.

D'altra banda, cal assenyalar com l'alçada de l'obertura de l'arc des de l'horitzontal dels capçals és molt pròxima a 2,5 radis de la llum, fet que podria indicar l'existència d'una altra modulació diferent a la plantejada que prendria com a mòdul la fletxa, tot i que no trobe justificació en els laterals per l'estretesa dels pilars (200 × 126 cm.). Creiem, doncs, que no pot descartar-se la possibilitat que el segon cos del monument seguís aquesta modulació, i tingués una alçada de 2 m. des de l'intradós, amb una sola motllura coronant l'àtic, atès que metrològicament no en resulta necessària cap altra. L'altura total de l'Arc des del capçal, sobre aquest supòsit, seria de 7 m., uns 23,66 peus.

El dibuix de P.A. Beuter, en aquest sentit, no ens és de massa utilitat, puix presenta un entaulament d'escassa altura, amb dues pilastres laterals en relleu, que es corresponen amb els pilars del cos principal, decorades per sengles motllures amb molt poc ressalt, un poc per baix de la meitat de l'alçada d'aqueixes la primera i en llur part superior la segona; el conjunt es veu coronat per una motllura més grossa, de forma indeterminada, tangent a l'extradós de les dovelles de l'arc. Aquests elements atípics, en ocasions clarament inexistents, com és el cas dels figurats a les parts conservades del monument, fan dubtar sobre la versemblança del que podria haver estat l'única representació del monument

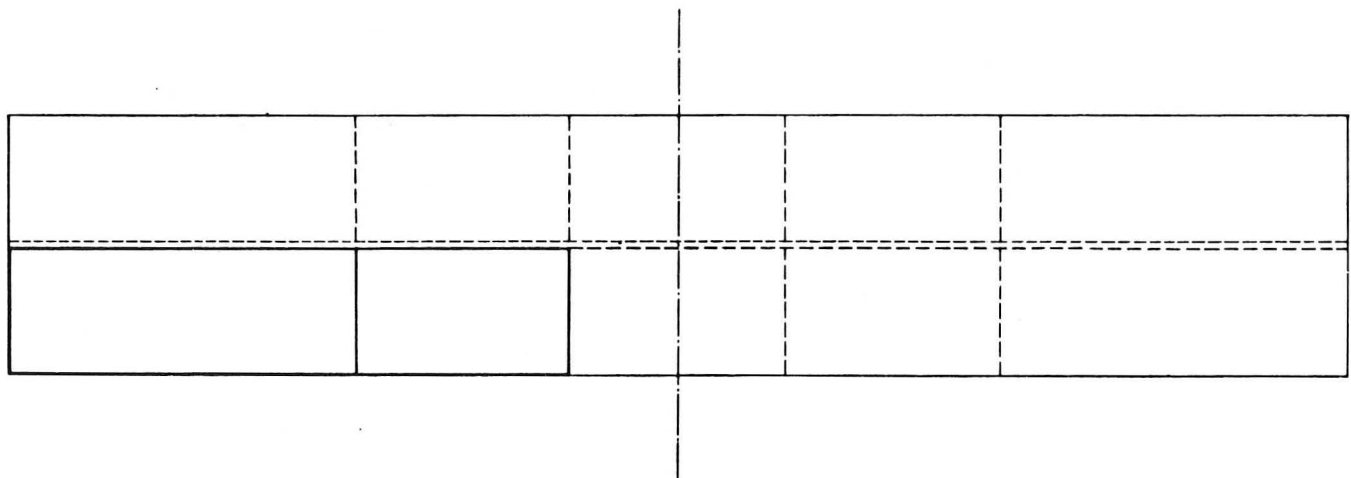
complet. El mateix número de dovelles que inclou aquest dibuix, 17, quan en realitat n'hi ha 14, sembla confirmar aquestes consideracions. No podem deixar de banda, però, la possibilitat que aquesta representació correponga a un moment en què el monument ja havia sofert una primera mutilació que hauria afectat l'àtic.

En el nostre intent de restitució hem optat per l'opció que presenta una relació entre llum de l'arc i alçada total d'1:2. Entre les restes conservades trobem diverses peces de motllura que podem atribuir al cos superior de l'Arc. Nosaltres hem suposat l'existència de dues motllures, com és corrent, una disposada a l'altura del mòdul cinquè, i l'altra, de coronament, a l'altura del sisè. En la seua restitució, G. Andreu va optar per un filet llis; nosaltres ens hem decantat per una motllura semblant a la de les impostes, que és la que trobem en els altres elements dispersos, encara que no hi ha proves suficients per a concretar el seu perfil.

D'altra banda, pel que fa a la cornisa, se'n conserven 775 cm. lineals. De les dues peces cantoneres conservades, la més llarga —i sembla que l'única sencera— amida 180 cm. de llargària (6 peus = 177,6 cm.); aquest, doncs, podria haver estat el patró d'aquestes peces. Quan a l'amplària, totes les peces en què aquesta s'ha pogut amidar fan 65 cm. (2,20 peus). Podem suposar, doncs, dues tires de cornisa d'aquesta amplària. L'altra peça de cornisa conservada en el Pou de la Roca amida 112 cm. (3,75 peus) de llargària; amb tres peces d'aquestes dimensions tenim 336 cm. La suma d'aquestes mides teòriques ens dona 691,2 cm., una mida molt pròxima als 693 cm. que el monument té de llargària a nivell de les impostes. Resulta, a més, que combinant quatre de les peces de cornisa conservades en les cases del Carrer Nou, de 45, 51, 58 i 67 cm. de llargària, respectivament, obtenim unes xifres molt pròximes a aquesta (45 + 67 = 112 cm.; 58 + 51 = 109 cm.). Aquests càlculs aproximatius, doncs, sembla que permeten una restitució en planta de la cornisa, de la qual ens resten una peça cantonera i part d'una altra, a més d'altres peces frontals, una sencera i diversos fragments (Fig. 54).

Examinat a partir dels paràmetres dels arcs monumentals romans, l'Arc de Cabanes resulta poc canònic. Si acceptem com a més probable la hipòtesis de l'exis-

FIGURA 54. Reconstrucció hipotètica de la planta del monument a nivell de la cornisa, amb els elements conservats i el carreuat proposat.

tència d'un àtic diferenciat i una alçada total de 27 peus, hom pot fer esment del fet que l'alçada del buit sol ser en molts arcs de 4 radis, mentre que en el nostre és únicament de 2,5 des dels capçals. Si el comparem amb altres arcs hispànics que han estat objecte d'algun estudi, veurem com la proporció entre llum de l'arc i alçada total del monument, que ací podria haver estat en 1:2, en el d'Alcàntara és —en el seu estat actual— la mateixa⁸⁹, en el de Berà ($4,87 \times 12,28$ m.) és d'1:2,5⁹⁰, mentre que en el de *Capera* ($4,10 \times 12,30$ m.) és d'1:3⁹¹. De la mateixa manera, la relació entre llum de l'arc i llargària dels pilars és d'1:0,75 a l'arc de Berà, d'1:0,5 en els d'Alcàntara i *Capera*, i d'1:0,3 en el de Cabanes. Finalment, quant a la proporció entre llum i alçada total del buit de l'arc, aquesta és en el de Cabanes d'1:1,3; en el de *Capera*, amb un buit de 820 cm. d'altura, es d'1:2 que era la normal⁹²; a l'arc de Berà, amb una arcada de 10,14 m. d'alçada, és un poc superior a 1:2; mentre que en el d'Alcàntara aquesta es rebaixa a 1:1,5.

En el més canònic dels arcs d'una sola obertura conservats en Hispània, el de Berà, l'alçada de 4 radis de l'arcada s'aconsegueix mitjançant uns alts sòcols: és per això que, tot i mantenir el patró quadrat, el seu eix horitzontal queda per baix de la línia d'imposta, exactament $1/2$ radi. Quant a l'arc quadrifont de *Capera*, el monument es troba igualment realçat per un sòcol sobre el qual s'eleva un alt podi de quasi un radi d'altura; és així com s'aconsegueix que el buit arribe als 4 radis. D'altra banda, A. García y Bellido, en la seua reconstrucció d'aquest arc donà al cos superior una alçada equivalent a la llum, mentre que en el de Berà aquesta mida és d'un radi, i en el d'Alcàntara és un poc superior al radi en la seua forma actual. Pel que fa als laterals, en el de Berà són d'1,5 radis d'ample, mentre que en el de *Capera* aquesta mida és només d'un.

Sembla, doncs, que l'atipisme del nostre arc té el seu origen en una notable desproporció de les seues parts respecte al que hom troba normalment en aquest tipus de monuments. Mentre que manté una llum considerable, molt semblant a la d'un altre arc com el de *Capera* i pròxima a la del de Berà, la seua alçada total —en qualsevol cas no superior als 8 m.— degué ser notablement menor que la de qualsevol d'aquests monuments.

En resum, sembla evident que l'arc comptava amb un cos superior, i que en aquest existia almenys una motllura semblant a la de les impostes. No podem saber, tanmateix, si aquesta motllura corresponia al capdamunt de l'arc, o si pel contrari existien —com és freqüent en aquest tipus d'arcs— dues motllures: una com a cim de l'entaulament pròpiament dit, pròxim a la volta de l'arc, i una altra com a coronament de l'àtic. Tampoc podem saber si existia en realitat un entaulament diferenciat, o si pel contrari aquest es limitaria a la motllura, tal i com apareix en el dibuix de P.A. Beuter. En la restitució d'aquest cos superior hem optat per la utilització d'un mòdul que, amb petites diferències, sembla el més utilitzat en la part conservada del monument. Es tracta, en qualsevol cas, d'una hipòtesi elaborada a la llum d'un estudi comparatiu previ de certa extensió i profunditat, però no és evidentment l'única possible.

VIII. FUNCIO

En la majoria dels casos, els arcs són construccions monumentals exemptes, d'una o més obertures, i de caràcter commemoratiu o ornamental⁹³. Segons Plini, aquests monuments tingueren una finalitat molt semblant a la de les columnes honoràries anteriors: elevar la figura o figures a les quals servien de pedestal sobre el món quotidià⁹⁴. El programa iconogràfic i decoratiu d'aquest tipus de monuments inclou normalment relleus, estàtues de la família i/o una estàtua eqüestre o quàdriga coronant-lo. Elements fonamentals en tota mena de monuments commemoratius, juntament amb els de tipus iconogràfic, són les inscripcions en les quals hom dona a conèixer els noms dels personatges honorats i dels dedicants, així com sovint els motius de l'erecció. Els arcs romans més antics de què tenim notícia per les fonts literàries, els de *L. Sterninius*, del 196 a. E., erigit segons Livi amb el botí aconseguit en les seues campanyes d'Hispània; *P. Cornelius Scipio*, del 190 a. E.; i *Q. Fabius*, del 121 a. E., són obra de generals victoriosos, encara que poc després els faran construir també persones que acomplien càrrecs públics d'indole administrativa, com ara el pretor *Verres* a Siracusa, qui es va fer construir en 73-71 un arc amb una estàtua eqüestre a l'àtic, segons sabem per Ciceró. Amb l'arribada de

l'Imperi, el triomfador per antonomàsia és l'emperador, per la qual cosa la immensa majoria dels arcs seran edificats pels emperadors o per als emperadors, exhaltant llurs victòries o obres de tota mena⁹⁵.

El mot llatí que designa aquest tipus de monuments és normalment, en època republicana, el de *for-nix*. El terme *arcus*, epigràficament, no apareix abans del 4 d. E.⁹⁶. L'any 19 d. E., en les disposicions dictades pel Senat de Roma relatives a les honres fúnebres que s'havien de tributar a Germànic, mort a Antiòquia, apareix el terme *Iani* referint-se a dos dels monuments que s'havien d'edificar a Roma, *in circo Flaminio*, i a Síria, *in montis Amani luco*⁹⁷. *Ianus* fou una divinitat arcaica del passatge⁹⁸; la utilització del seu nom per a referir-se a aquest tipus de monuments troba explicació en el fet que els arcs s'esdevenen la veritable expressió del ritus del passatge⁹⁹, erigint-se en llocs de caràcter sagrat o especialment significatius¹⁰⁰. D'aquesta manera, la funció funerària dels arcs s'explicaria com una faceta més d'aquest ritual que simbolitzaria el passatge a l'altre món¹⁰¹. Arribem així a la veritable concepció d'aquesta mena de monuments, en la seua doble condició de suport i lloc de pas pel qual s'efectua el ritus del trànsit, que explica i justifica alhora per què moltes portes de ciutats adopten la forma d'arc triomfal. En efecte, des d'August aquests monuments assoleixen també la funció de porta com accés monumental a un recinte tancat, assenyalant en ocasions una separació d'espais o unitats en el context d'un urbanisme meditatament establert, incidint d'aquesta forma en l'arqueologia espacial¹⁰².

Juntament amb aquests arcs que podem considerar «oficials», però, n'hi ha d'altres que són erigits per particulars per a commemorar l'acompliment d'algun càrrec, contribuir a l'embelliment d'una ciutat o recordar algun familiar mort. Es tracta d'arcs que tenen un marcat caràcter funeràri, tot i que quasi en cap cas constitueixen veritables tombes. Són més bé monuments honorífics, erigits en llocs públics, a fora de les necròpolis, en memòria d'una persona o d'una família destacada¹⁰³. En ocasions, tal i com assenyala D. Scagliari Corlaita, alguns d'aquests arcs —situats a fora de la ciutat— podrien haver indicat el límit entre el territori urbà i el de la necròpolis, cosa que permetria explicar millor la seua condició de monument alhora honorari i

funerari¹⁰⁴. Els exemples d'aquesta mena d'arcs són nombrosos per tot l'Imperi¹⁰⁵. Entre els més coneguts, però, podem assenyalar el de la família *Sergia* a Pola (Itàlia), erigit per *Salvia Postuma, de sua pecunia*¹⁰⁶; el de la família *Gavia* a Verona (Itàlia), situat als afores de la ciutat, sobre una de les vies d'accés¹⁰⁷; i el d'Aix-les-Bains (França), bastit per *L. Pompeius Campanus* en vida per als seus familiars i amics¹⁰⁸.

Pel que fa a la funció dels arcs hispànics¹⁰⁹, podem agrupar-los segons llurs diferents característiques. Arcs triomfals, erigits en commemoració de victòries militars, degueren ser el de *Tarraco*, bastit arran de l'alçament de Galba contra Neró l'any 68, segons figura al revers d'una moneda encunyada en aquesta ciutat¹¹⁰; els de *Malaca* i *Italica*, proposats per A. García y Bellido¹¹¹, i el de *Corduba*, recentment proposat per A. Marcos¹¹², l'existència dels quals es fonamenta només en la troballa de victòries alades sobre mènsules presumptament corresponents a les claus de l'arc, potser alçats en commemoració de la victòria contra els *mauri* que assolaren la Bètica entre els anys 172-176; i el d'*Augusta Emerita*, proposat per J. Arce en base a un relleu que representa un emperador coronat per una victòria, que aquest autor atribueix a Maximilià Herculí¹¹³. Dubtosa resulta l'existència d'un arc a *Clunia*, proposat per A. García y Bellido a partir d'uns relleus de panòplia¹¹⁴.

Entre els arcs municipals, o siga, aquells que tenen un caràcter estrictament urbà i que normalment apareixen integrats en el conjunt monumental del fòrum, tenim l'anomenat Arc de Trajà d'*Augusta Emerita*, el qual després d'haver estat considerat durant molts anys com una porta de la ciutat, s'interpreta avui dia com un monument que donaria pas al Fòrum Provincial¹¹⁵; i el de *Belo Claudia*, conegut només per la descoberta dels seus fonaments en les excavacions del fòrum de la ciutat, tot formant part del pòrtic existent al davant de l'àrea dels temples¹¹⁶. Respecte dels arcs territorials, caldria diferenciar entre els que senyalen el límit del territori municipal, d'aquells que serveixen per a indicar els confins conventuals o provincials. En el primer subgrup tenim l'Arc de Berà, que degué senyalar el límit del territori municipal de *Tarraco*¹¹⁷; i el de la Sierra de Chimorra, del qual tan sols coneixem un relleu publicat per R. Nierhaus, que probablement servia de

fita per al límit septentrional del territori de *Corduba*¹¹⁸. En el segon tenim l'Arc de Medinaceli, que senyalava la divisió territorial entre els convents Cesaraugustà i Cluniense¹¹⁹; i l'arc que indicava el límit provincial entre la Tarraconense i la Bètica en la Via Augusta, conegut per les referències d'alguns mil·liaris datats entre August i Valentinià I que el citen, i situat segons P. Sillières prop de la localitat d'Espeluy¹²⁰.

Alguns arcs tenen un sentit religiós arcaic, tot arreplegant el caràcter de *Ianus* com a divinitat protectora del passatge d'un riu. Aquest degué ser el cas de l'Arc del Pont d'Alcàntara (Badajoz)¹²¹, i dels dos arcs amb què comptava el Pont de Martorell (Barcelona), tot i que en aquest cas potser s'afegiria la funció de fita del territori municipal de *Barcino*¹²². Finalment, altres arcs de caràcter privat tingueren una funció clarament funerària, no com a tombes, sinó amb un sentit honorífic que permetia erigir-los en ambients urbans, com fou el cas més conegut del *tetrapylon* de *Capera*, bastit per *M. Fidius Macer* i la seua família a l'encreuament de dos carrers principals de la ciutat en honor de la deessa indígena *Trebaruna*¹²³; i l'Arc de Xèrica (Castelló), situat en un ambient rural, conegut només per la inscripció que devia figura a l'entaulament, que fou construït per *Quintia Proba* per a ella i la seua família¹²⁴. A banda d'aquests, sabem de l'existència d'altres monuments semblants, com ara el Sàdaba (Saragossa), conegut mitjançant un vell manuscrit i situat en un context urbà, la funció del qual podria haver estat tant de tipus municipal com honorífic-funerària¹²⁵; i l'anomenat Arc de Lliria (València), del qual tan sols resta un pilar d'atribució incerta¹²⁶. D'altres referències a arcs en la bibliografia no tenen suficient consistència o responen possiblement a errors d'atribució¹²⁷.

La majoria dels autors que s'han ocupat de l'Arc de Cabanes ha tingut sobre la qüestió de la seua funció una opinió bastant unànime: la construcció d'un monument d'aqueixes característiques no podia obeir més que a raons d'índole històrica, o a la presència d'una ciutat propera amb la qual hauria d'estar forçosament relacionat. Aquestes idees responien certament a la concepció que en aquells temps hom tenia sobre el significat d'aital tipus de monuments. Tanmateix, una senzilla revisió de l'epigrafia llatina valenciana hagués permès confirmar un fet que ha estat posat de relleu recentment per

un de nosaltres, com és la presència d'arcs de caràcter privat, l'existència dels quals es fa palesa en ocasions només per la conservació dels epígrafs¹²⁸. En aquesta línia, el nostre interès es va centrar des d'un principi en l'única inscripció trobada pels voltants de l'Arc (CIL II 4048), que coneixem segons el dibuix de A. Valcárcel.

*Privat (um),
Calpur-
nia Eu-
tanefi.*

La seua interpretació no sembla molt difícil, encara que E. Hübner faça una lectura diferent a la que nosaltres proposem¹²⁹. D'antuvi, el fet cridaner és la presència del mot *Privatum* encapçalant el text, la resta del qual podia ser interpretat com el nom d'una dona amb cognom d'origen grec. La possibilitat que aquest epígraf estigués relacionat amb el nostre monument, i que el mot *privatum* no fos més que un qualificatiu del substantiu *arcum* que faltaria en el text, resultava certament molt suggestiva. Hi havia, però, alguns factors que ben aviat ens van fer abandonar aquesta idea, com ara l'aparent rusticitat del suport i les característiques de les lletres, que no responien als trets de monumentalitat que haurien d'haver acompanyat una inscripció d'aquesta mena. Per tant, la interpretació que cal fer d'aquest epígraf ha de ser necessàriament una altra: es tracta possiblement de l'epitafi d'un serf o libert anomenat *Privatum*¹³⁰, cognom conegut en Hispània¹³¹, fet per *Calpurnia*, filla d'un personatge amb cognom grec — possiblement un libert— de l'estil d'*Euthale* o *Euthenis*¹³².

Confirmada la inexistència d'algun text epigràfic que pogués donar llum sobre aquesta qüestió, cal recórrer a un altre tipus d'evidències. Pel que fa a la seua relació amb alguna ciutat, *Ildum*, localitat amb la qual apareix reiteradament associat l'Arc en la bibliografia, només tenim constància que siga una estació de la Via Augusta citada pels itineraris¹³³, situada a 51 milles de *Dertosa* i a 46 de *Saguntum*, sense cap altra referència en les fonts literàries que permeta pensar que es tracta d'un nucli urbà. La seua hipotètica relació amb l'Arc ve donada pel fet que durant molt de temps ha estat reduïda a Cabanes. J.J. Senent proposà la seua identificació amb el jaciment de l'Hostalot (La Vilanova d'Alcolea), cosa que sembla bastant adient a les distàncies i a

les característiques del lloc, i així ha estat admès per la bibliografia moderna¹³⁴.

Per terres valencianes, entre *Saguntum* i *Dertosa*, no coneixem cap altre nucli urbà que l'existent a La Moleta dels Frares (El Forcal) (Fig. 55), identificat amb la localitat de *Lesera* citada per Ptolemeu mitjançant la reinterpretació de l'epígraf CIL II 4052 conservat a Morella que féu G. Alföldy¹³⁵. Per tant, la relació del nostre monument amb alguna ciutat difícilment podria adoptar una altra expressió, almenys segons els coneixements que actualment tenim sobre el poblament d'aquesta zona, que la d'un *terminus*, una fita de partió dels territoris d'algunes d'aquestes ciutats. *Lesera* està situada a 58 km. en línia recta de l'Arc cap al NNW, i a 62 km. de la mar. *Saguntum* està situat a 59 km. al SSW de l'Arc, prop de la costa i sobre la mateixa Via Augusta. D'entre les ciutats més properes, la més important —amb possibilitats de posseir un extens territori que arribàs fins a l'Arc— és, doncs, aquesta darrera. Tanmateix, la disposició del monument —com hem vist quasi paral·lel a la via— no sembla la més idònia per a aquesta funció. Un *terminus* dels territoris d'aquestes dues ciutats sembla que hauria d'haver adoptat una orientació perpendicular a la via, per tal de senyalar que la partió s'efectuava en direcció NE-SW, si agafem com a referència per a aquesta el Camí de Vistabella. També podria haver-se donat prenent la Via Augusta com a límit, seguint una direcció NW-SE, i aleshores sí que s'avindria bé la disposició del monument, però aquesta solució implicaria que la divisió entre territoris s'efectuava entre un que s'estenia des de l'Arc fins a la mar (per tant, amb una amplària d'uns 16,5 km. en aquest punt), que hauria de ser necessàriament el de *Saguntum*, i un altre que s'estendria des d'aquell cap a l'interior, que podria ser el de *Lesera* o tal vegada el d'una altra ciutat; la franja que resta des de la Via Augusta fins a la mar, però, sembla massa estreta com per a pensar que el territori de *Saguntum* s'estrenyeria tant en aquesta zona. A més, la relativa proximitat de *Dertosa* fa més lògica una partió territorial entre aquestes dues ciutats en direcció NE-SW, a la qual no acompanya la disposició del monument. En conseqüència, i sense que hi hagen arguments definitius en favor o en contra d'aquesta funció, l'Arc de Cabanes sembla que no reuneix una

sèrie de condicions mínimes que facen possible la seua hipotètica funció com a *terminus*.

Resta, per tant, la possibilitat abans enunciada: que es tracte d'un arc privat de caràcter honorífic-funerari. En una zona com aquesta, molt extensa però amb escassos nuclis urbans, no resulta estranya la presència de monuments de diferents tipus associats a vil·les rurals, erigits possiblement per llurs rics propietaris: la propra edícula dels Tossalets (Les Coves de Vinromà)¹³⁶, el sepulcre turriforme de La Iglesuela del Cid (Terol)¹³⁷, o el mateix arc de Xèrica, per citar només alguns dels casos més pròxims i millor coneguts. La localització de l'Arc de Cabanes al bell mig de l'ambient arquitectònic d'una vil·la, i en una cruïlla de camins, permet mantenir una hipòtesi semblant per al nostre monument.

Mitjançant les inscripcions d'alguns arcs podem saber fins i tot el seu preu. L'arc de Xèrica i les estàtues que el coronaven, erigits per *Quintia Proba* en el segle II d. E., van costar 40.000 sestercis¹³⁸. L'arc de Zara (Iugoslàvia), erigit conjuntament amb un *emporium* en el segle III d.E. davant d'una de les portes de la ciutat, per manament testamentari de *Melia Anniana* en memòria del seu marit *Q. Laepicius Bassus*, tingué un cost total de 600.000 sestercis¹³⁹.

Tot i que hi ha factors de gran importància que se'ns escapen, com ara el valor del sesterci en el moment de construcció de cada arc, resulta d'interès posar atenció sobre el preu d'alguns monuments en el segle II d. E., que en Àfrica oscil·lava entre 30.000 i 70.000 sestercis, sent el valor mitjà d'una estàtua 5.500 sestercis¹⁴⁰. En Hispània no hi ha molts testimonis d'aquesta mena: en CIL II 2150 (Bujalance, Còrdoba) se cita una estàtua que costà 4.200 sestercis¹⁴¹, mentre que en CIL II 964 (*Arucci*) apareix un temple i una estàtua que van costar 200.000 sestercis¹⁴². L'arc de Xèrica —l'únic de què tenim constància epigràfica, preu inclòs, en el context hispànic— degué ser un petit monument en línia amb els més modestos que aleshores es construïen en altres llocs de l'Imperi. El nostre Arc de Cabanes, de senzilles proporcions i cronologia aproximada, no degué diferenciar-se molt del de Xèrica, i per a tots dos, inscripció i monument poden servir d'útil referència de la part corresponent no conservada.

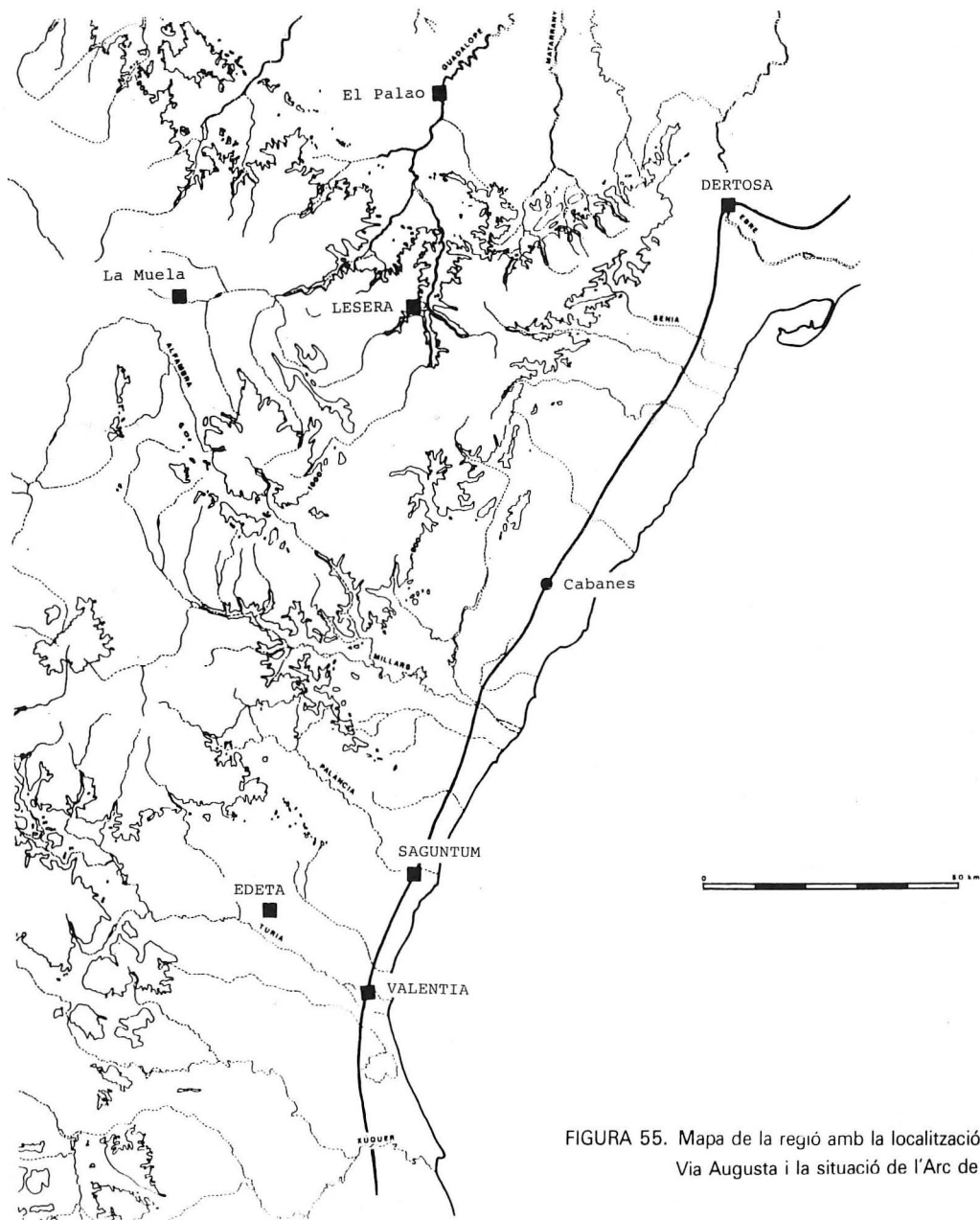

FIGURA 55. Mapa de la regió amb la localització de les ciutats antigues, el traçat de la Via Augusta i la situació de l'Arc de Cabanes.

IX. ELS ELEMENTS DECORATIUS: LES MOTLLURES

L'arc de Cabanes presenta dues sèries de motllures, ja descrites. Al contrari del que ocorre amb capitells, bases i sofits, no existeixen repertoris de motllures romanes que ens permeten, ni tan sols de manera indicativa, una aproximació cronològica, i els pocs que n'hi ha centren preferentment llur atenció en entaulaments motllurats i de rica ornamentació que tenen poc a veure amb els nostres senzills monuments¹⁴³. El repertori de L.T. Shoe només inclou les motllures d'època republicana¹⁴⁴, i els intents de realitzar delimitacions cronològiques dels diferents tipus de motllures, com ara el de A. Jiménez¹⁴⁵, són parcials. Això no obstant, en el primer dels treballs esmentats trobem alguns paral·lels clars per a la motllura inferior del nostre arc, concretament en les motllures d'un temple d'*Ostia*¹⁴⁶ datat en època de Sil·la¹⁴⁷; també són semblants les dels podi del temple circular de Tívoli, datat cap als inicis del segle I a. E.¹⁴⁸ i les de l'àtic de l'arc dels *Sergii* a Pola, datat en època augustia¹⁴⁹.

La motllura bàsica, la *cyma reversa*, fou objecte fa alguns anys d'un estudi per part de A. Jiménez¹⁵⁰, qui va arribar a la conclusió que mentre a Itàlia desapareixia en temps de Cèsar, a la Gàl·lia, Àfrica i Hispània apareixia a les acaballes de la República, prolongant-se el seu ús fins a mitjans del segle I d. E., possiblement fins que va començar a construir-se en marbre, pedra que facilitava l'elaboració de motllures complexes. Aquest mateix fenomen ha estat constatat per uns altres investigadors, com ara P. Gross, qui creu que a la Gàl·lia s'esdevé en època d'August¹⁵¹. Pel que fa al nord d'Àfrica, la trobem en algun dels arcs més tardans que presenten paral·lelismes amb el nostre monument (porta d'*Althiburus*, arcs de Cuicul, etc.), que veurem més endavant.

En Hispània són escassos els monuments en què apareix aquest tipus de motllura que poden ser datats amb seguretat. Sense pretendre fer un repàs exhaustiu d'aquests, tenim que a Empúries apareix en la base del temple del fòrum, la construcció del qual s'ha fixat en les darreries del segle II a. E.¹⁵², en el moment d'auge del seu ús a la Península Itàlica. En el fòrum de *Saguntum*, datat mitjançant l'epigrafia també en època d'August¹⁵³, aquest tipus de motllura apareix a l'edifici NE,

que recents excavacions han datat en aquesta mateixa època¹⁵⁴. En la cornisa del podi de l'incorrectament anomenat «Temple de Diana» d'*Emerita* trobem també aquesta motllura¹⁵⁵; les darreres investigacions permeten datar-lo en època de Tiberi¹⁵⁶. En la Torre dels Escipions (Tarragona), que es data a mitjans del segle I d. E., aquesta motllura apareix en la base del primer cos¹⁵⁷. A *Belo*, els podis dels tres temples del fòrum presenten un esquema clàssic en què aquesta motllura apareix en la base i en la cornisa¹⁵⁸; les darreres investigacions sembla que permeten aproximar una datació per a aquest conjunt en el període Claudi-Neró¹⁵⁹.

Una forma més evolucionada d'aquesta motllura, semblant a la de les bases del nostre arc, la trobem en la base del primer cos del monument turriforme de l'Ermida de la Virgen del Cid (La Iglesuela del Cid, Terol), una datació aproximada del qual pot establir-se en el segle II¹⁶⁰. Un paral·lel molt estret amb el nostre arc, encara que sense datació, es dona igualment en el pilar de l'anomenat Arc de Llíria, amb el mateix esquema arquitectònic i coincidència en mides¹⁶¹.

No són moltes, per tant, les precisions cronològiques que podem fer mitjançant aquesta motllura; sembla que té el seu auge en època tardo-republicana i a començaments de l'Imperi, però sense que això excloesca la seua utilització almenys fins a moments ben avançats del segle II d. E.

Més difícil de datar encara és la motllura que apareix en la imposta, car sembla tenir una major pervivença. Una *cyma recta* trobem en la cornisa del podi de l'arc del Pont de Martorell¹⁶²; el pont ha estat datat recentment mitjançant l'epigrafia en època d'August¹⁶³. També apareix en les impostes de l'arc de *Capera*, datat en època flàvia¹⁶⁴. Els elements motllurats que actualment decoren l'arc del Pont d'Alcàntara, datat a començaments del segle II d. E., tenen aquest mateix perfil¹⁶⁵, que també trobem en les recentment estudiades torres de Daimús i La Vilajoiosa (Alacant), datades en el segle II d. E.¹⁶⁶. De la mateixa època és una motllura del pòrtic del fòrum de *Munigua* (Sevilla)¹⁶⁷. Més enllà de la nostra península, trobem aquesta motllura en la cornisa superior de l'arc de Titus¹⁶⁸, i fins i tot en els arcs de Constantí¹⁶⁹ i Argentariós¹⁷⁰. Sembla tractar-se, doncs, d'un motiu de llarga duració que molt difícilment pot prendre's com a element indicador

de cronologia. Tanmateix, en el nostre monument té una peculiaritat per a la qual no hem trobat paral·lels: l'engrossiment inferior que produeix un solc per baix de la cornisa, en la zona de contacte amb el pilar.

X. L'ARC DE CABANES EN EL DESENVOLUPAMENT DE L'ARC HONORARI ROMÀ

Fins ara, l'estudi més complet sobre l'arc honorari romà segueix sent sens dubte el de H. Kähler¹⁷¹, qui, després de passar revista a la major part dels arcs coneguts, a llur significat i a llur funció, elabora un quadre tipològic que inclouria en grups diferenciats els arcs d'un i de tres buits i que aniria de major a menor complicació. Els successius jalons d'aquesta evolució serien, partint d'uns arcs de façanes primitivament planes només alterades per la motlluració de l'àtic, l'addició de línies d'imposta que no es limiten als suports de l'arc, sinó que rodegen tot el monument, i la d'un ordre arquitectònic que s'anteposa a les façanes i que els modula ja definitivament com edificis monumentals¹⁷². Un fet semblant havia apuntat ja abans D. Curtis, qui va observar com en els arcs més antics les superfícies llises es van deixar sovint sense decorar, però insistint especialment en el fet que és sobretot en el nord d'Àfrica on trobem les motlures de la imposta rodejant completament els pilars¹⁷³.

De l'estudi general que sobre l'arc romà va publicar G. Mansuelli l'any 1954 poden estreure's una sèrie de referències que convenen al nostre monument de Cabanes, el qual, com hem vist, ni tan sols hi apareix citat; així, quan tracta de l'arc de Tiberi a Saintes¹⁷⁴, destaca com a novetat el fet d'haver dividit els pilars en plans superposats, ja que aquests estan detallats horitzontalment per dues cornises, la superior de les quals constitueix la línia d'imposta dels arcs mentre que la inferior corre per davall de la base de les columnes, encara que es tracta d'una solució que no és exclusiva, tanmateix, d'aquesta època.

Posteriorment, F.S. Kleiner torna a realitzar una breu síntesi de l'evolució dels arcs romans, posant de relleu que els més antics són estructures simples, sense columnes, pilastres ni relleus, els quals se'ls adosaran a partir de l'Imperi¹⁷⁵.

De totes aquestes dades hom podria deduir que el nostre arc de Cabanes és un monument antic, inclòs en el Sistema I de H. Kähler, el qual comprén els més simples —i per tant els més antics— arcs imperials. Tanmateix, perquè açò fos realitat caldria acceptar que senzillesa és sempre equivalent a antiguitat, i no sembla que aquest siga el cas. Poden existir, a més a més, uns altres factors difícilment mesurables, com ara el gust i les disponibilitats econòmiques dels particulars, o fins i tot els recursos tècnics a l'abast del constructor. Recordem com uns dels més antics arcs coneguts, el d'August en el Fòrum Romà, sembla que ja era de tres buits, per més que els dos laterals ho foren —com era natural, d'altra banda— molt poc canònics. En realitat, els pocs criteris amb què comptem en l'actualitat per a datar arcs honorífics o monumentals, com els enunciats per M. Pfanner¹⁷⁶ o P. Gross¹⁷⁷, han estat elaborats a partir dels arcs datats per llurs inscripcions dedicatòries, i prenen com a base d'estudi els elements arquitectònics (pilastres, ordres, etc.) de què manca el nostre arc, cosa per la qual ens són de ben poca utilitat.

L'arc de Cabanes, per tant, està molt lluny dels grans monuments arquitectònics als quals se solen dedicar els estudis, i entronca plenament, en canvi, amb un ampli conjunt de monuments menors, de difícil adscripció cronològica, que s'estenen sobre tot per Àsia i Àfrica. La característica més destacable del nostre arc tal vegada siga l'existència de motlures contínues al voltant dels pilars, cosa que podria interpretar-se bé com un primer pas cap a la complexitat, en línia amb allò propugnat per H. Kähler, bé com un simple recurs decoratiu per a cobrir, amb una solució més econòmica, la nuesa en què l'absència de columnes, semicolumnes o pilastres adosades, deixava la paret de l'arc, i que hauria obligat a elaborar els corresponents capitells i un entaulament concorde. No creiem, en conseqüència, que aquest únic fet siga suficient per a provar la seua antiguitat. Si fem una mirada als grans arcs romans sobre els quals s'ha basat l'estudi de l'evolució d'aquest tipus de monuments, veurem com tots ells estan decorats amb columnes, presenten un podi coronat en la seua part superior per una motllura eixent, la qual serveix de base a aquelles, en tant que en el nostre monument el que trobem és una motllura entrant, la qual cosa obliga

a recular el cos principal del pilar respecte al sòcol en què es recolza.

Aquest fet resulta estrany en els arcs romans —a excepció precisament dels arcs petits i «secundaris» del tipus del de Cabanes—, ja que allò normal és un reculament que s'esdevé immediatament darrere de la motllura o motlures directament en contacte amb el terra (en el cas de Cabanes es produeix sobre el sòcol), però aquest mai no es dóna com a tanca de la part superior del podi, ja que s'entén que aquest ha de ser eixent per a poder sostenir les columnes o semicolumnes adosades que van a descansar sobre ell. El basament del nostre arc ens està demostrant, doncs, no únicament que es va concebir per a ser realitzat sense decoració arquitectònica, sinó també que el dissenyador no va estar en absolut influït per la solució tècnica característica dels arcs amb ordres superposats. Això ens està indicant que, o bé l'arc es va bastir en un moment que aquesta solució arquitectònica era molt estranya o encara no existia, o bé que l'arquitecte va obrar amb total independència de criteri, en contra d'allò que era normal i del que s'esperaria en un arc monumental. Qualsevol d'aquestes dues possibilitats pot ser certa, encara que ens sembla més probable la segona, i creiem que en realitat el nostre arc és el resultat de l'adaptació d'una variant d'un prototipus d'arcs petits i «pobres» existents en diverses províncies de l'Imperi.

La presència de motlures en la línia d'imposta és quelcom característic de la major part dels arcs que no tenen decoració columnada, excepció feta potser dels més antics. La línia de motllura, tanmateix, pot reduir-se a les impostes de l'arc —prolongant-se sempre pels ronyons de la volta formada en l'interior de l'arc— o rodejar completament tot el pilar. La primera és, amb molt, la solució més normal¹⁷⁸, sobretot en aquells casos que l'arc duu un ordre columnat, encara que no és tampoc infreqüent que la línia d'imposta ocupe els intercolumnis, donant així origen a un curiós híbrid en l'arquitectura romana que tracta de ressaltar, molt possiblement, l'existència de dos plans: el que correspon a l'arc —al qual pertanyeria la línia d'imposta— i al representat per les columnes, que seria un pla anterior i que en alguns casos, a partir del segle II, correspon ja en realitat a dos plans reals, en aparèixer les columnes exemptes al davant de l'arc. Aquesta és la solució adoptada ja

des de l'època del segon estil pompeïà en decoracions parietals, com ara la de la Casa del Grius del Palatí¹⁷⁹. D'aques fet no pot deduir-se conclusió alguna de caràcter cronològic; tan sols la simple sospita que els arcs amb línia d'imposta contínua van antecedir en el temps a aquells altres que, sobre ella, mostren una decoració columnada.

Si fem una comparació de l'Arc de Cabanes amb altres arcs honoraris romans, veurem que en Hispània, per regla general, tenim arcs prou simples, d'un sol buit i sense decoració o, en tot cas, amb molt poca decoració¹⁸⁰. Entre els d'un sol buit sense decoració podem citar l'arc del pont d'Alcàntara, d'època de Trajà, amb la línia d'imposta reduïda a la part interior dels pilars¹⁸¹. El de Berà, amb un alt sòcol sobre el qual s'eleva el cos principal, amb dues pilastres acanalades en cada pilar, en contacte amb les motlures d'imposta de l'arc les de l'interior; la seua tradicional datació trajània en base a la inscripció de *L. Licinius L. f. Serg. Sura*, s'ha rebaixat recentment fins a l'època augústia gràcies a l'estudi dels capitells¹⁸². Els dos arcs del pont de Martorell, dels quals coneixem els podis i els arrancs de pilastres acanalades; el pont ha estat datat també fa poc en època augústia¹⁸³. El de Sàdaba (Saragossa), actualment desaparegut, amb pilastres estriades en els cantons¹⁸⁴. I un de *Tarraco* representat sobre una moneda encunyada per Galba¹⁸⁵.

De tres buits és el de Medinaceli, amb línia d'imposta contínua al voltant del monument, cos inferior en què s'obrin els dos petits buits laterals, i cos superior decorat amb pilastres en els angles i frontons en relleu sostinguts també per pilastres; la seua tradicional datació trajània fou rebaixada per A. Blanco a l'època d'August, basant-se en els forats conservats en el fris per a la fixació de les lletres de bronze que permetrien la lectura de la inscripció¹⁸⁶. També de tres buits sembla que degué ser l'anomenat «Arc de Trajà» d'*Emerita*, tal vegada el més monumental dels existents en Hispània, però d'ell no es conserva més que la volta, amb una llum de 6 m. i una alçada de quasi 15 m.¹⁸⁷. L'únic arc quadrifont que coneixem, el de *Capera*, ha estat datat en època flàvia, i presenta deccració columnada en les seues façanes principals i una motllura d'imposta que constitueix en realitat un segon capitell de les pilastres dels angles interiors, reduïdes al lloc de suport de

l'arc¹⁸⁸. De la resta d'arcs manquen estudis monogràfics que ens permeten conèixer amb exactitud llur modulació i detalls essencials, sense comptar aquells dels quals només coneixem els fonaments, elements decoratius, descripcions literàries, o testimonis epigràfics. Cap d'aquests arcs no és, doncs, equiparable al de Cabanes; l'únic que no té decoració columnada, el d'Alcàntara, manca també de sòcol, i en ell la motllura de les impostes es redueix a la part de l'arc. El de Medinaceli resultaria el més semblant, ja que la línia d'imposta recorre tot el pilar, però l'existència de tres buits i de decoració columnada en el pis superior l'allunyen d'ell.

L'únic que resta clar de tot açò és que l'Arc de Cabanes comparteix amb els seus congèneres hispans el gust per la simplicitat de línies i l'escàs recarregament ornamental i decoratiu que trobem en altres llocs, gust del qual el nostre arc i el d'Alcàntara són els més representatius. Encara que podem determinar la cronologia d'almenys cinc dels arcs hispànics conservats¹⁸⁹: possiblement augustina en els d'*Emerita*, Berà i Martorell, flàvia en el de *Capera* i trajània en el d'Alcàntara, no podem saber amb seguretat si aquest gust per la senzillesa decorativa a què anteriorment ens hem referit s'estén al llarg de tota la presència romana en Hispània, o si pel contrari és només característic de l'època altoimperial, com podria deduir-se del fet que els únics dos testimonis de possibles arcs del Baix Imperi que coneixem siguem precisament relleus.

Els arcs gals es caracteritzen per la presència, des de ben aviat, de decoracions rellevàries. Els recents estudis de R. Amy i d'altres sobre l'arc d'Orange¹⁹⁰, de H. Rolland sobre el de *Glanum*¹⁹¹, de A. von Gladiss sobre el d'Arlés¹⁹² i de P. Gross sobre tot el conjunt¹⁹³, inclosos també els de Cavailon i Carpentras, coincideixen a datar-los tots en les primeres dècades de la nostra Era, i en qualsevol cas en època d'August. Tots ells presenten decoracions columnades o arquitectòniques, mostren la línia d'imposta reduïda a la zona de l'arc i comparteixen una intensa profusió decorativa, tant de temes geomètrics i vegetals com figurats, fins a tal punt que algun autor ha suposat que és precisament en la Gàl·lia Narbonenca on sorgeix la idea de decorar amb profusió els monuments honoraris, idea que ben aviat serà acceptada en altres províncies i, especialment, en la pròpia Itàlia. Junt a aquests grans arcs coexisteixen,

però, d'altres menors com el construït a l'entrada d'un pont en la ciutat de Saintes, compost per dos buits, que mostra dos cossos ben diferenciats: l'inferior presenta pilastres corínties d'angle en cadascun dels seus pilars, assentades sobre sòcols i coronades per sengles entaulaments la cornisa superior dels quals, contínua al voltant de cadascun dels pilars, constitueix la línia d'imposta dels respectius arcs¹⁹⁴.

Una bona part dels arcs italians es daten també en època d'August; així, els de Pola¹⁹⁵, Verona¹⁹⁶, Aosta¹⁹⁷ i Susa¹⁹⁸, tots ells amb decoració arquitectònica i la línia d'imposta reduïda a l'arc. Aquest mateix esquema el reproduiran més endavant altres arcs més tardans, com el de Titus, encara que ja els de Trajà en Ancona i Benevento, i els de Septimi Sever i Constantí a Roma tenen la línia d'imposta contínua per darrere de les columnes, amb la funció, en molts casos, de simple separació dels diversos panels decoratius. De vegades —com ara Trajà a Benevento— aquesta línia ni tan sols coincideix amb la de la imposta, encara que en altres casos sí que ho fa.

El mateix ocorre amb els arcs del nord d'Àfrica, on aquesta solució es troba almenys a partir d'època de Trajà, tant a l'arc de Timgad de tres buits¹⁹⁹, com en el de Mactaris²⁰⁰; també la veiem en els arcs d'Sbeitla, d'època d'Adrià²⁰¹, de Sufetula, d'època d'Antoní Pius²⁰², d'Announa i de Thebessa, de Septimi Sever i Caracal·la, respectivament²⁰³, i en el tetràrquic d'Sbeitla²⁰⁴.

El nostre arc de Cabanes, d'estructura simple, amb les seues dovelles disposades de forma radial, línia d'imposta contínua i motlluració senzilla, s'inclou dins d'un ampli conjunt d'arcs simples que s'estenen per tot el món romà; alguns són en realitat portes de ciutats de començaments de l'Imperi, i com és lògic aquestes no tenen la motllura entrant entre el sòcol i el cos central del pilar que trobem en el nostre monument²⁰⁵. La més pròxima tipològicament al nostre arc és la porta oest de *Thurbo Maius*, els dos pilars de la qual descansen sobre sengles sòcols amb motlures contínues de coronament de podi i d'imposta molt semblants, encara que un poc més simples, a les de l'Arc de Cabanes²⁰⁶, però el seu sistema constructiu difereix del d'aquest: carreuada en les dovelles i angles del cos superior, i la resta, un reble de paredat recobert d'estuc. La seua cronologia no ha estat precisada, tot i que per analogia amb

les motlures del Capitoli d'aquesta ciutat, datat per una inscripció en època de Mar Aureli i Luci Ver²⁰⁷, podria correspondre a aquest moment.

Entre els arcs pròpiament dits que podem considerar equiparables al de Cabanes, coneguts mitjançant restes arqueològiques o relleus i representacions monetals²⁰⁸, sembla que el més antic és el *Fornix Fabianus*, bastit l'any 121 a. E. i reconstruït el 57 a. E.²⁰⁹; segons la reconstrucció que sobre el paper ha fet B. Andreae, presentava dos pilars lleugerament reculats sobre un sòcol baix, coronats per unes motlures que segueixen la línia d'imposta de l'arc que volta sobre ells.

Semblant és també un arc de Cuicul erigit sobre el card màxim de la ciutat en un moment relacionat amb l'atorgament del rang de colònia a aquesta, fet que tingué lloc en època de Nerva o Trajà²¹⁰. Es tracta d'un arc molt semblant al de Cabanes: sòcol de dos carreus d'alçada, motllura entrant en forma de *cyma reversa* separada per una estria del filet inferior, cos del pilar coronat per una motllura de difícil identificació en les fotografies disponibles, encara que en qualsevol cas no sembla molt diferent de la de Cabanes, i un arc format per dovelles atascades amb una motllura en relleu a la seua part superior, tallada en les mateixes dovelles. Les diferències amb l'arc de Cabanes serien mínimes, si no fos perquè en el centre de les cares principals dels pilars es troba una semicolumna adossada que descansa sobre un pedestal que sobresurt del sòcol, la motlluració del qual es veu així trencada. Aquesta columna interromp així mateix la motllura de la línia d'imposta, la qual, no obstant, rodeja per complet el pilar, i es veu coronada per un capitell corinti; per damunt, un entaulament format per tres platabandes, un fris i una cornisa, es projecta cap a l'exterior²¹¹.

Molt semblant a aquest arc, fent angle recte amb ell, n'hi ha un altre quasi idèntic, de profunditat menor, obert al mur que dona accés al recinte del temple de Venus; ací les motlures són contínues al llarg de tota la paret, car no es tracta d'un arc exempt, sinó d'un buit obert en un mur, els carreus del qual estan lligats amb les dovelles de l'arc²¹². Aquest tipus d'arc amb semicolumnes en el centre dels seus pilars recorda exemplars molt antics, d'època d'August, en els quals era freqüent aquesta solució decorativa; així la trobem, per exemple,

en la Porta d'August de Rímini²¹³, en la qual les semicolumnes apareixen en el centre dels pilars, amb la finalitat de sostenir els extrems del frontó; és el que ocorre també en altres monuments contemporanis, com els arcs d'Orange i de Verona, encara que molt prompte aquesta semicolumna, o la pilastra que la substitueix, s'adossarà al final de l'arquivolta i estarà sempre en relació amb una altra col·locada en el cantó del monument. La solució de l'arc de Djemila —amb una semicolumna adossada i aïllada— és una solució estranya, més quan no sembla que haja servit per a sostenir els extrems d'un frontó.

El mateix tipus d'arc, però en una forma més simple, es reproduïx un segle més tard a l'entrada oriental del Fòrum Sud de Djemila-Cuicul, també anomenat dels Severs, sobre la via que donava pas al teatre. Es tracta de dos arcs quasi idèntics, situats enfront del conegut arc de Caracal·la, les dovelles dels quals devien encaixar-se amb les del mur en el qual estaven adossats, almenys per un dels seus costats menors. La diferència principal amb el primer radica, a més del seu caràcter de pas, en el fet que les dovelles encaixen amb les de l'arc, en el qual ha desaparegut la semicolumna adossada de l'anterior, i en què les motlures del coronament del sòcol i de la línia d'imposta sembla que són quelcom més complexes.

Coneixem uns altres arcs romans de tipologia semblant també en el nord d'Àfrica; així, els arcs de Khamissa a *Tubursicum*²¹⁴, semblants als anteriors excepte en el tipus de motllura i en l'absència de decoració columnada, però mostrant, d'altra banda, enqueixalament entre les dovelles i els carreus del cos superior; també la porta de Zana²¹⁵, semblant a l'anterior i amb l'arquivolta decorada per mitjà de platabandes; el primer fou datat per H. Kähler en el segle IV d. E.²¹⁶, seguint les observacions de E. Gsell de què les motlures de la imposta eren de perfil «poc correcte»²¹⁷; no s'aventura, en canvi, datació alguna per al segon d'aquests arcs.

Un altre monument semblant, també en el nord d'Àfrica, el trobem a la ciutat d'*Althiburus*, tal vegada com a porta d'entrada d'aquesta; es tracta ara d'un arc amb pilastres adossades i dovelles enqueixalades per al qual s'ha proposat una cronologia del segle IV, en base als perfils de les motlures, les quals no poden apreciar-

se en les fotografies, i en la utilització de materials reaprofitats, tot i que com bé diu el seu últim editor, la datació del monument resta del tot incerta, car han desaparegut els elements que podien precisar-la: la inscripció i els capitells²¹⁸. Una altra de les portes d'aquesta mateixa ciutat, la nordest, és semblant, encara que no té la motllura d'imposta; té dues semicolumnes adossades, amb capitells corinti, les quals sostenen una cornisa i sobre ella una inscripció dedicada a l'emperador Adrià que permet datar el monument en aquesta època.

També són coneguts alguns arcs d'aquest tipus en les províncies romanes d'Àsia. Entre ells podem destacar els arcs de la regió d'*Isauria*, on les expedicions txecoslovaques dels anys trenta posaren al descobert una sèrie d'arcs d'època d'Adrià, Marc Aureli i Septimi Sever, que reproduïen l'esquema ja descrit: sobre un petit sòcol s'alcen els pilars, una mica reculats, entre dues motlures, bastant més complexa la superior que la inferior, que es limita sempre a una motllura en bisell; sobre aquella, un arc amb la arquivolta en relleu, que dona pas a un fris i a una cornisa variada; en els enfronts de l'arc d'Adrià s'esbossen dues pilastres en cadascun dels pilars²¹⁹, i en el de Marc Aureli sengles pilastres decoren els angles del cos superior²²⁰. Aquest és l'únic arc els pilars del qual són més amples que grossos; en la resta s'esdevé el contrari, de forma tal que el buit dels arcs es converteix en un llarg passadís que ha de posar-se ja en relació amb els *tetrapyla* característics. Encara s'hi podria afegir un altre de semblant en el nord de Síria, anomenat Bab-el Hawâ, amb línies contínues d'imposta, escassa altura i cronologia no precisada²²¹.

En resum, si poguéssim establir una evolució ideal de la tipologia de l'arc romà, hauríem d'indicar que els arcs més antics —pre-augusteus— presenten ja els pilars amb motlures rodejant les bases i les impostes. D'ençà d'August s'adossa un ordre columnat a cadascun dels enfronts de l'arc, que per tant rep una altra motllura sobre la qual descansen les bases de les columnes; les impostes s'interrompen per regla general en arribar a la primera columna, i queden reduïdes a la zona de l'arc. Quan les columnes assoleixen entitat pròpia i se separen de l'arc, cosa que ocorre per primera vegada en època de Neró, segons el recent estudi de F.S. Kleiner, la imposta pot tornar a rodejar tot l'arc.

El nostre arc de Cabanes, per tant, o bé és molt antic —pre-augusteu— o bé pertany ja al tercer moment; en aquest cas hauria de relacionar-se amb els arcs d'imposta contínua que trobem en el nord d'Àfrica a partir de començaments del segle II d. C., i concretament amb els més simples, aquells que no tenen la semicolumna del centre del pilar —la qual cosa constitueix en realitat un tret d'arcaisme, desaparegut en Europa ja en època d'August— i la decoració motllurada en les arquivoltes. Aquesta possible influència africana trobaria suport en el fet que, al segle II, Àfrica coneix un gran auge constructiu que troba expressió —entre d'altres manifestacions— en l'erecció de nombrosos arcs municipals dedicats als emperadors²²².

XI. CONCLUSIONS

Encara que el nostre estudi no pot fer grans precisions sobre els problemes de major importància relacionats amb el monument, com ara els de la seua funció i la seua cronologia, ens permet, si més no, formular algunes hipòtesis sobre aquests temes. En resum, el nostre arc degué ser un monument honorífic de caràcter privat, erigit possiblement per la família del propietari de la vil·la en què es troba emplaçat, en un moment que pot situar-se en les primeres dècades del segle II, tot i que, donada la manca d'elements de cronologia segura que hi trobem, els arguments en què podem basar-nos per a proposar aquesta datació no són definitius. D'altra banda, el nostre arc presenta unes característiques arquitectòniques peculiars que podrien trobar explicació en la falta de recursos disponibles per a l'execució de l'obra, cosa que hauria obligat a cercar solucions molt simples, allunyades de les utilitzades en els arcs monumentals i pròximes, en canvi, a les adoptades en una sèrie d'arcs de menor categoria o que formaven part de conjunts arquitectònics més amplis (muralls, recintes tancats, etc.), sobretot del nord d'Àfrica.

Cal destacar també l'estreta relació existent entre una sèrie de monuments arquitectònics valencians; així, la semblança existent entre el nostre Arc i la part conservada de l'anomenat «Arc de Lliria», tant en allò referit a l'esquema arquitectònic general com a les dimensions i al perfil de la motllura de la base, ens està

indicant que l'Arc de Cabanes no degué ser un *unicum* en l'arquitectura del moment, i que molts dels monuments arquitectònics d'aquesta zona degueren utilitzar amb freqüència, almenys al llarg del segle II d. E., solucions molt similars, possiblement perquè són obra d'un mateix obrador o d'una mateixa escola d'artesans. És el fenomen que hom palesa en aquests dos monuments, però també en les torres de Daimús i La Vilajoiosa, les quals presenten igualment certa relació entre elles, i alguns trets amb paral·lels en monuments semblants del nord d'Àfrica.

NOTES

- 1) SIMON, 1984, pp. 159-168.
- 2) MATEU, 1982, pp. 73-74
- 3) HUICI, 1916, documents XLI i XLIV; BETÍ, 1921 a, p. 301; RAMÓN DE MARÍA, 1943, p. 30; ANDREU, 1955, p. 163; IDEM, 1975, p. 215: «(...) *et de Coves, sicut vadit via maior, usque ad Tauranza et vadunt usque ad Almaixer (...)*».
- 4) BETÍ, 1921 b, p. 183; ANDREU, 1955, p. 154, nota 4; IDEM, 1975, p. 218. Una reproducció facsímil del text original, que no és el publicat per M. Betí en 1921, apareix en: ANDREU, 1986. La línia de partió entre termes municipals es manté de la mateixa forma que apareix descrita a la carta de població: del Tossal de Gaidó baixa fins a la Rambla de Cabanes, on segueix un camí que arranca del Camí de Cabanes a Vilafamés i que arriba fins al mateix arc, des d'on continua ja pel Camí dels Romans —l'antiga Via Augusta— fins a la Rambla del Metge, la qual serveix de partió pel NW entre els termes de La Vall d'Alba i Bell-lloc, corresponents als antics territoris dels castells de Vilafamés i Miravet. En general, sobre els vells topònims de l'antic terme municipal de Cabanes, vegeu: ANDREU, 1984.
- 5) CAVANILLES, 1795, I, p. 64, considera aquest símbol «obra de algun ignorante moderno». VALCÁRCCEL, 1852, p.28, diu que l'escut el gravà «un pastor treinta años antes». Finalment, LLORENTE, 1887, I, p. 276, nota 2, sospita que fos signe d'amollonament de termes entre Vilafamés i Cabanes. ANDREU, 1955, pp. 153-154, encara assenyalava vestigis de policromia en aquest escut, tot indicant que es tracta, en efecte, del de Vilafamés. La divisió de termes municipals és avui dia entre Cabanes i La Vall d'Alba, municipi segregat de Vilafamés l'any 1925.
- 6) BEUTER, 1538, fols. 39-40, reproduït també en facsímil en: ANDREU, 1983. Sobre aquest suposat episodi bèl·lic, SCHULTEN, 1933, FHA III, p. 93, fa uns comentaris ben explícits:

«La derrota del ejército cartaginés y la brillante victoria de Marcio, es una mentira de los analista que sentían la necesidad de borrar la derrota de los Escipiones. En 25, 37-39, Livio sigue a Claudius Quadrigarius, pues de éste es la loca retórica de la descripción de la batalla, (...). Después de la muerte de los Escipio- nes, L. Marcio traslada los restos (del ejército) al campamento, atravesando el Ebro (37, 5. *castris citra Hiberum communitis*). Rechazado un ataque de los Punicos».
- 7) CIL II 4950: (---) *Galerio Vale / rio Maximia / no VAM* (---). Aquest mil·liari ha estat atribuït tradicionalment a Cabanes per una interpretació errònia del text de P.A. Beuter, qui diu clarament que es va trobar entre Borriol i La Pobla Tornesa; vegeu al respecte: ARASA, en premsa a.
- 8) BEUTER, 1604, pp. 106-107.
- 9) ESCOLANO, 1611, cols. 623-624: A continuació, G. Escolano trenca una llança en favor de P.A. Beuter, qui havia estat víctima dels atacs de A. Morales, fent una crida a la moderació i al respecte entre els historiadors:

«Ambrosio Morales despues de haver escrito largamente desta guerra (Libr. I, Ca, Im 3), rebuelbe tan impacientemente sobre nuestro Beuter que le carga de temerario y atrevido en su escritura, y le descomulga de los authores antiguos dignos de ser creydos. No puede llevar con paciencia, que tan por menudo vaya individuando los sitios, puestos, y lugares donde Lucio Marcio triumpho de los cartagineses, no habiendolos señalado Tito Livio, ni otro alguno de los que hablaron en este caso. Quanto a esto, tuvo razon Morales: pero quanto al termino de la censura, merece la suya otra tanta, pues no deviera en punto de conjeturas descomponerse con autor tan maestro de las historias Españolas, que se le deve la honra de haver sido el primero de los modernos, que con methodo, erudición, y curiosidad trató dellas».
- 10) DIAGO, 1613, f. 73.
- 11) Una primera cita general en: ANDREU, 1957; i més recentment en: IDEM, 1980 a.
- 12) ANDREU, 1980 a, amb la cita de 1560; IDEM, 1975, p. 230, amb la cita de l'índex del mateix llibre, corresponent a l'any 1786, en què aquest camí rep l'apel·latiu de «Camino Real de Cabanes a la Costa del Grau de Navius (vulgo de la Costa de la Ribera) y de Albalat».
- 13) En el mateix «Llibre de Fitades» apareixen un total de quatre referències entre els anys 1615 i 1786: «Camino Real de Cabanes acia Vistabella, hasta el Arco de Bera». Coneixem

- una altra referència de l'any 1669 en un document de l'Arxiu Municipal de Bell-lloc sobre un arrendament de pastures en terme municipal d'aquest poble, publicat per BORT, 1986:
- «Per ahon va dit quarto que es per lo cami o cenda que ve de Vilanova y va a la vila de Vilafames y lo cami dit del arch de Bara en avall fins el barranc que baixa apart de avall de la Font de Subarra (...)».
- 14) MUNDO, CAHNER, «BERÀ, Caseriu», *GEC* 3, p. 449.
 - 15) COROMINES, 1952, p. 37, núm. 20; IDEM, 1965, p. 246; *DCVB* 2, p. 438; MOREU-REY, 1982, p. 138. Es tracta d'un nom germànic, documentat des del segle IX, en la grafia del qual s'observa una vacil·lació en la vocal àtona entre e/a. Una breu biografia del personatge històric més conegut que dugué aquest nom pot consultar-se a: D'ABADAL, «BERÀ, Comte», *GEC* 3, p. 449.
 - 16) ANDREU, 1980 a.
 - 17) CAVANILLES, 1795, l, p. 64. Amb la denominació «màrmol pardo», aquest autor sembla que es refereix a la calcària grisenca del terreny. El naturalista visità Cabanes en 1792, dos anys després que A. Valcàrcel. El pam valencià és de 0,226 cm.; vegeu taula d'equivalències en : RUIZ, 1867, p. 116.
 - 18) VALCÀRCCEL, 1852, pp. 28-29, làm. 4, 47, reproduït en: ANDREU, 1969. El Pou de la Roca encara existeix, si bé fou bastit de nou l'any 1974 per la Cambra Agrària per tal d'evitar accidents. Apareix citat en el «Llibre de Fitades» l'any 1629 (ANDREU, 1975, pp. 227-228, nota 30):
«Pati del Pou de la Roca. En 4 de febrer 1629 per Jaume Blanch y Nicolau Turlo vehedors del terme de la pnt. vila apar damunt devés lo arch dos fites, fita y contrafita distant del pou quoranta pams en la heretat de Juan Soldevila den Bernat y la una de dites fites una devés lo arch y la altra devés la bassa del hots rodant lo pou conforme lo antigor fins a una fita que han possat davall lo pou trenta sis pams». La forma «hots» encara s'usa a Cabanes. El peu valencià té 0,302 m.; vegeu taula d'equivalències en: RUIZ, 1867, p. 119.
 - 19) LABORDE, 1811, p. 91, pl. CX. L'arc escarser és molt més baixat. D'altra banda, Costur queda al SSE; deu referir-se possiblement a La Vall d'Alba.
 - 20) CEÁN, 1832, p. 58.
 - 21) CORTÉS, 1836, III, p. 68.
 - 22) MADOZ, 1846, V, p. 16.
 - 23) MIRALLES DEL IMPERIAL, 1868, pp. 34-35. A continuació, l'autor es fa ressò del que seria, pocs anys després, el primer projecte de protecció del monument:
«El actual secretario de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Castellón de la Plana, don Vicente del Cacho y Roca, ardiente apasionado de los estudios arqueológicos, ha propuesto recientemente que el arco de Cabanes sea cercado de una fuerte verja de hierro, para protegerle en su aislamiento contra el instinto destructor de los rudos pastores de la comarca».
 - 24) MUNDINA, 1873, pp. 158-159.
 - 25) CENTRO EXCURSIONISTA DEL RAT PENAT, 1884 i 1885. El Centre visità Cabanes el dia 13 de juny de 1884. Sembla que l'autor d'aquesta crònica és el mateix T. Llorente. La làmina ens ha estat cedida amablement per G. Andreu, qui la reproduceix a la pàg. 39 del seu llibre recentment publicat: ANDREU, 1988.
 - 26) LLORENTE, 1887, pp. 276-279. Aquest autor, com anteriorment ho havia fet la crònica de la visita del Centre Excursionista del Rat-Penat, cita la troballa de projectils de plom per a fona, segons una vella notícia de A.J. Cavanilles, puntes de sageta, ferros de llança, monedes i d'altres objectes per aquella rodalia. Igualment, recull una típica contalla popular:
«Junto al arco hay una masía, que toma de él nombre (*Mas del Arch*), y se dice que los abuelos de los masoveros actuales hallaron unas coronas de oro, que los enriquecieron; exageraciones lugareñas son éstas, pero deben tener algún fundamento».
 - 27) BALBÁS, 1892, pp. 35-36.
 - 28) ARCO, 1912 i 1913, reproduït en: ANDREU, 1966. L'autor cita també la troballa de restes arqueològiques diverses pels seus voltants. És el primer que canvia la denominació del tipus de pedra de què està fet l'Arc, amb bastant poca fortuna: el «màrmol pardo» de A.J. Cavanilles, passa ara a ser «granito de las canteras del país».
 - 29) En HUGUET, s/a, pp. 201-202, a la «Reseña histórica del desenvolvimiento cultural artístico», cita expressament el treball de A.L. Frothingham de 1904.
 - 30) HUGUET, s/a, pp. 432-434. En un altre treball, aquest mateix autor arreplega una tradició popular que relaciona el miliari de Les Coves de Vinromà i l'Arc de Cabanes (HUGUET, 1916, p. 117, nota 1):
«(...) a poco más de dos kilómetros de Cuevas de Vinromá hay, junto al camino del Estado, la que los naturales llaman *pedra llarga*, de la cual dice la tradición que fué puesta en el lugar donde hoy se halla cuando construyeron el Arco de Cabanes».
 - 31) Vegeu principalment: SARTHOU, 1911, p. 49; 1912, pp. 70-71; s/a, p. 431; 1954, p. 178. El volum corresponent a la «Provincia de Castellón» de la «Geografía General del Reyno de Valencia», dirigida per R. Carreras Candí, que apareix sense data de publicació, es publicà a Barcelona l'any 1913, segons indica el seu autor, C. Sarthou, en un article sobre l'Arc de Cabanes aparegut l'any següent: SARTHOU, 1914. Una altra fotografia del nostre monument d'aquest mateix autor ha estat reproduïda recentment en un llibre publicat per la Diputació de València: GARCÍA, GALLEGO, ÀNGEL, 1986, núm. 448.
 - 32) TORMO, 1923, p. CXVII. Vegeu una fotografia de l'època, pertanyent a l'Arxiu Mas, en Fig. 11.
 - 33) MÉLIDA, 1925, p. 127.
 - 34) PUIG I CADAFALCH, 1934, pàgs. 175 i 182.
 - 35) MÉLIDA, 1935, p. 643.
 - 36) TARACENA, 1947, p. 46, fig. 26.
 - 37) ANDREU, 1955. Des de la publicació d'aquest treball, l'au-

- tor ha mantingut una infatigable tasca de divulgació de l'Arc mitjançant l'elaboració de nombrosos articles en tota mena de revistes, alguns dels quals apareixen citats en aquest treball. Un llistat d'articles monogràfics sobre l'Arc, en què s'inclouen els seus, pot consultar-se en: ANDREU, 1980 b. Sobre la seua hipòtesi de reconstrucció de l'Arc, vegeu: ANDREU, 1973. Una darrera síntesi sobre aquest monument pot consultar-se en: ANDREU, 1988, pp. 36-41.
- 38) Segons G. Andreu, l'única notícia impresa d'aquesta teoria es troba en la «Introducción» a la «Novena al Santísimo Cristo de la Agonía, que se venera en la capilla del Calvario de la villa de Cabanes», Castellón, 1864, pp. 4-5, en què les dades sobre l'Arc han estat preses de les obres de P.A. Beuter, M. Cortés i P. Madoz.
 PUIG, 1933, p. 130, cita un escrit d'Amadeu Sena conservat en Ares del Maestre, qui apareix citat en ALTABA, 1987, pàgs. 61 i 69, com a paleògraf que treballà a l'Arxiu de Cantavieja l'any 1929, en què es relaciona l'Arc de Cabanes amb la població romana existent en El Morrón del Cid (La Iglesia del Cid, Terol): el general L. Marci hauria vençut els cartaginesos Asdrúbal i Magó en el Pla de Cabanes, construint l'Arc per a commemorar la victòria, i dirigint-se després a un suposat temple del Sol existent en El Morrón per a dipositar una ofrena; sobre aquesta fantàstica relació, vegeu: ANDREU, 1956; IDEM 1976; ARASA, 1983, p. 66, nota 10.
- 39) FLETCHER, ALCÁCER, 1956, p. 160.
 40) BRU, 1958, p. 236; IDEM, 1963, p. 170.
 41) PLA, «Cabanes, Arco de», *GERV* 2, pp. 260-261.
 42) PERICOT, 1958, pp. 404-405.
 43) BLANCO, 1981, p. 85; IDEM, 1982, p. 576.
 44) LLOBREGAT, *GERV* 1, «Arte. Epoca de influencia romana», p. 308; IDEM, 1980, p. 106. Altres referències contemporànies ben poca cosa aporten per al seu estudi; és el cas del treball d'OLIVER, MACIÁN, 1980, p. 124, en què hom proposa —sense cap argumentació— una datació tardana del monument com l'apuntada per A. Valcárcel.
- 45) ABAD, 1985, p. 360. Del mateix autor, vegeu recentment: 1987, pàgs. 168 i 170.
 46) GRAEFF, 1888, núm. 40.
 47) FROTHINGHAM, 1904, p. 12.
 48) FROTHINGHAM, 1915, p. 174.
 49) CURTIS, 1908.
 50) KÄHLER, 1939, col. 424.
 51) MANSUELLI, 1954.
 52) PALLOTTINO, 1958, p. 596.
 53) GARCÍA Y BELLIDO, 1974, pp. 20-21.
 54) SCAGLIARI CORLAITA, 1979, p. 68.
 55) ARCE, 1987, p. 82.
 56) Aquest topònim apareix ja en els més antics documents del segle XIII, com ara la donació del Castell de Miravet per Jaume I en 1225: (...) *et de Almaixer usque ad penes, et de Penis usque ad Rafalvazir, et de Rafalvazir usque ad Gaidones* (...); aquesta forma encara perdura en el plural «els Gaidons»; vegeu: BETÍ, 1921 a, p. 301; RAMÓN DE MARÍA, 1943, p. 30; ANDREU, 1955, p. 163; IDEM, 1975, p. 216. Sobre el seu significat: *DCVB* 6, pàgs. 120 i 122: «obliquament, de costat». Segons COROMINES, 1937, p. 37, ve de l'àrab *gaidun* («poalanca»).
- 57) SENENT, 1923 a, p. 620; BOSCH, 1924, p. 112; JORDÁ, 1952; IDEM, 1955. En el topònim s'ha esdevingut una substitució de l'article personal *na*, present en documents del segle XIII, per l'actualment utilitzat; vegeu al respecte: RAMÓN DE MARÍA, 1928, p. 88: «(...) *et ex alia in penna de na Balaguera* (...)».
- 58) Totes les referències a graus es fan sobre la divisió del cercle en 400 graus, utilitzada normalment en els nivells òptics.
 59) MUNCHARAZ, 1985, p. 32; ANDREU, 1988, pp. 40-41.
 60) Sobre el jaciment submarí localitzat enfront del poblat, vegeu: WAGNER, 1978, on es dona compte de l'aparició d'àmfores púniques i greco-itàliques. L'aparició de ceràmica àtica de vernís negre permet fixar aquesta cronologia. Actualment el jaciment està sent excavat per A. Fernández Izquierdo, del SIAP de la Diputació de Castelló de la Plana.
 61) Tot i que aquest tipus d'establiments costaners degueren ser bastant freqüents (vegeu l'estudi dels punts de la costa castellonenca en què s'han localitzat troballes submarines d'època romana en: FERNÁNDEZ IZQUIERDO, 1980), el Cabeçol de la Torre d'Onda (Borriona) deu ser el jaciment més conegut d'aquestes característiques; sobre aquest jaciment, vegeu un estudi preliminar en: ARASA, 1987 a, pp. 45-49. Molts d'aquests llocs seran utilitzats de nou com a desembarcadors després de la conquesta cristiana del segle XIII, tal i com succeeix en aquests dos casos.
 62) Segons les prescripcions dels agrònoms (VARRÓ, I, 12, 1; COLUMEL·LA, I, 4, 10), el lloc més indicat per a situar una vil·la és als peus d'una lloma o, millor, a mitja altura, un poc més elevat que el terreny circumdant. Aqueixa és la situació normal de les vil·les en aquesta zona; les úniques excepcions sembla que són les situades a la vora de la mateixa Via Augusta, com ara les del Mas de l'Arc i l'Hostalot (La Vilanova d'Alcolea). Sobre la situació de les vil·les en relació a les vies de comunicació, ja COLUMEL·LA, I, 5, 7, assenyala com la vil·la no ha de construir-se a la vora d'aquestes, sinó a certa distància de la calçada però en fàcil comunicació amb ella. Sobre aquests aspectes, vegeu: CHEVALIER, 1972, p. 16; FERNÁNDEZ CASTRO, 1982, pp. 41-58.
 63) MUÑOZ, 1972, p. 152, fa una referència concreta a aquestes troballes i a un dels llocs on apareixen: «(...) en la viña que hay a poniente del citado arco y a 5 o 6 m. del mismo, aparece abundante cerámica romana». Sobre aquesta vil·la, vegeu especialment: ESTEVE, 1987, p. 249. Val a dir que les troballes conegudes no permeten parlar, ni de bon tros, d'una vil·la tan fastuosa com la descrita per: RICO DE ESTASEN, 1960.
 64) H.M. 1315; H.M. 1556; RIPOLLÉS, 1975, p. 191; RIPOLLÉS, 1980, pàgs. 32 i 91; IDEM, 1985, p. 323; ESTEVE, 1987, p. 250.
 65) ARASA, 1987 b, p. 132.
 66) ARASA, 1984.

- 67) Sobre el poblat ibèric vegeu: SENENT, 1923 a, p. 619; BOSCH, 1924, p. 105.
- 68) El poblat ibèric apareix citat en: SENENT, 1923 a, p. 619; BOSCH, 1924, p. 112; GIL-MASCARELL, 1971, pp. 115-116.
- 69) SENENT, 1923 b, p. 724; CALAF, 1984, p. 14; ARASA, en premsa b, amb un avanç dels resultats de les dues primeres campanyes d'excavacions.
- 70) D'aquest jaciment procedeix una interessant inscripció llatina de caràcter funerari, encara inèdita, conservada en la col·lecció F. Esteve.
- 71) ARASA, 1987 b, p. 132.
- 72) CALAF, 1984, p. 12.
- 73) El monetari d'aquesta vil·la ha estat recentment publicat: RIPOLLÉS, 1985, pp. 322-323; es tracta de sis peces amb una cronologia que s'estén entre els regnats d'August i Antoní Pius. Sobre aquesta vil·la, vegeu també: ESTEVE, 1987, pp. 254-256.
- 74) Els 14 pilons guarda-rodes, que encara es conserven abandonats en el marge d'un camp immediat a l'Arc, foren realitzats pel pedrapiquer basc F. Errasti Gandiaga (Durango, 1833 - Cabanes, 1920); vegeu al respecte: HERRASTI, 1981. És molt possible que també es dega a la seua acció, o a la d'altres pedrapiquers posteriors, l'existència d'algunes zones de l'Arc que presenten evidències d'un repicat modern amb buixarda, instrument desconegut pels romans; sobre aquest aspecte, vegeu: LUGLI, 1957, pp. 220-221, fig. 36; ADAM, 1984, pp. 32-40, fig. 45.
- 75) MAPA GEOLÓGICO NACIONAL, E. 1:50.000, fulles 616 «Vilafamés», i 593 «Cuevas de Vinromá».
- 76) ANDREU, 1975, p. 224: «Llibre de Fitades», f. 43.
- 77) ANDREU, 1975, p. 232: «Llibre de Fitades», f. 101.
- 78) Aquest interessant topònim apareix ja en un document de 1285 en què s'estableixen els límits entre els castells de Miravet i Montornés: «(...) *Deinde per illam masmodmellam inantea vadunt ad secundam roillam de Rixer (...)*» (RAMÓN DE MARÍA, 1927, p. 330); apareix de nou en 1333 en una altra sentència arbitral dictada pel mateix motiu: «(...) prop lo barranch del soll del pinar que devalle de la Masinodella et travessant lo dit barranch (...)» (RAMÓN DE MARÍA, 1927, p. 333); també el trobem en el document de partició de la devesa de l'Ermite de les Santes Àgueda i Llúcia, en 1612: «(...) de allí possaren un altre molló en una roca roja apart damunt de un garroferet devés la Masmudella (...)» (ANDREU, 1975, p. 228, nota 30: «Llibre de Fitades», f. 85). La possible relació d'aquest topònim amb el nom del grup tribal bereber al qual pertanyien els almohades vinguts a la Península Ibèrica en el segle XII, els Masmuda, fou assenyalada ja per GUICHARD, 1973. Masmudina era el nom de la moneda d'or encunyada per aquests: EGUILAZ, 1886, pp. 440-441.
- 79) CAVANILLES, 1795, I, pp. 63-64:
 «Se halla Cabanes en la falda de un cerro, y muy cerca de montes de menor altura que los del Desierto, pero todos calizos. No se contentó la naturaleza con fixar allí la línea divisoria entre las substancias arenisco-gredosas y calizas; quiso á mas de esto conservarlas en el estado más perfecto y sin confusion aunque conti-guas. En efecto al lado de los montes arenisco-gredosos del Desierto se ve el cerro de la Machmudella compuesto de bancos inclinados al horizonte, cuyos ángulos están abiertos al mediodía: su grueso es desde media pulgada hasta dos pies, y estan siempre separados por una capa más o ménos delgada de greda encendida: se acercan en su color al azabache sin anchas, y muchas veces sin venitas de espato, reciben muy bien el pulimento, y son sin duda los mejores már-moles del reyno entre los negros, siendo superiores á los de Vilafamés, Alcublas y Portaceli (...) Los de Gas-yona, que es otro de los cerros de Cabánes, son del mismo color que los de la Machmudella, pero no tienen el grano tan fino, ni se trabajan con la misma facilidad». Aquest és l'únic dels autors i documents consultats que utilitza la forma «Maignmudella», arrellegada pel DCVB 7, p. 283. La pronúncia actual és «Masmudella».
- 80) Per al vocabulari català de l'art i la construcció, vegeu fonamentalment: FULLANA, 1984. Com ja hem vist, la denominació del tipus de pedra de què està fet el monument canvia segons els diferents autors, passant del marbre al granit.
- 81) Encara que, com ja hem vist, l'orientació exacta del monu-ment és NNE-SSW, per a la denominació dels pilars adoptarem la terminologia simplificada NE-SW.
- 82) Les mides que es donen en el text corresponen al pilar SW, millor conservat en línies generals; una exposició pormenoritzada de mides individualitzades per als diferents elements de cadascun dels dos pilars, així com de la metodologia seguida per a llur obtenció, pot veure's en el quadre adjunt.
- 83) Un quadre d'equivalències lingüístiques de la terminologia utilitzada per a la descripció de les motlures pot trobar-se en: BONNEVILLE, 1980, pp. 91-98.
- 84) El terme exacte per a definir l'alçada de la curvatura d'un arc des de la línia d'arrancament fins al punt central de l'intradós de la clau és el de montea, encara que normalment s'utilitzen els de fletxa o sagita per a referir-se a aquesta mida, quan aquests defineixen la màxima altura que abasta la directriu de l'arc respecte a la línia d'arrancament. Vegeu al respecte: ROVIRA Y RABASSA, 1897, p. 299.
- 85) LUGLI, 1957, pp. 235-242.
- 86) LUGLI, 1957, pp. 227-231.
- 87) VILLANUEVA, 1972, pp. 187-188. La causa concreta de la fallida mecànica podria estar igualment en l'operació de descintrament, si aquesta no s'efectuà de manera correcta.
- 88) VILLEFOSSE, «Pes», DS IV, I, p. 420, on se cita el peu de 0,295 cm. com el més utilitzat; BECHER, «Pes», RE XIX, 1, cols. 1085-1086, on se cita el peu de 295,6 mm.
- 89) Les proporcions indicades corresponen a càlculs aproximats dels autors sobre fotografies, donat que l'estudi complet del mateix encara no ha estat publicat.
- 90) GARCÍA Y BELLIDO, 1974, fig. 14.
- 91) GARCÍA Y BELLIDO, 1972-74, p. 61, fig. 15.

- 92) JIMÉNEZ, 1975, p. 271, assenyala com «els buits (dels arcs) tenen proporcions molt equilibrades, car llur alçada lliure equival a una i mitja o dues vegades la llum (...)».
- 93) KÄHLER, 1939, col. 374 ss.
- 94) PLINI, *NH*, XXXIV, 27: «(...) *columnarum ratio erat attolli super ceteros mortales, quod et arcus significant novicio invento* (...)». Com ja feu veure MANSUELLI, 1954, p. 99, aquesta al·lusió de Plini és superficial i enganyosa, puix ressalta una de les funcions d'aquest monument, qualificant-lo de *novicium inventum* en relació al tipus de monuments que abans havien exercit aqueixa funció.
- 95) En general, sobre totes aquestes qüestions: MANSUELLI, 1954, p. 93 ss.; ARCE, 1987, p. 74.
- 96) MANSUELLI, 1979, p. 16.
- 97) CIL VI 911 = 31199; GONZÁLEZ, 1984, per a la recentment publicada *Tabula Siarensis*.
- 98) Sobre *lanus*: SCHILLING, 1960; HOLLAND, 1961. La utilització de *lanus* com a sinònim d'*arcus* caigué en desús a mitjan del segle I d. E.
- 99) Sobre el ritus del passatge: GENNEP, 1981, p. 14 ss.
- 100) En general, sobre la situació dels arcs honoraris: SCAGLIARI CORLAITA, 1979, esp. fig. 27.
- 101) Sobre la funció funerària dels arcs: LEHMAN-HARTLEBEN, 1934, p. 111; KÄHLER, 1939, col. 413.
- 102) MANSUELLI, 1958, p. 9; IDEM, 1970, p. 212. En concret, sobre les portes en forma d'arc d'època d'August: RICHMOND, 1933.
- 103) PALLOTTINO, 1958, pp. 588-589.
- 104) SCAGLIARI CORLAITA, 1979, p. 65.
- 105) *Cifra* KÄHLER, 1939.
- 106) KÄHLER, 1939, cols. 408-409; TRAVERSARI, 1971; CIL V 50.
- 107) KÄHLER, 1939, col. 413; TOSI, 1983.
- 108) KÄHLER, 1939, col. 414; CIL XII 2473.
- 109) En general, sobre aquesta qüestió: ARCE, 1987, pp. 78-85.
- 110) L'encunyació apareix en BMC I 205; KÄHLER, 1939, col. 426; GARCÍA Y BELLIDO, 1974, pp. 17-18.
- 111) KÄHLER, 1939, col. 425; GARCÍA Y BELLIDO, 1974, p. 24.
- 112) MARCOS POUS, 1982-83.
- 113) ARCE, 1982.
- 114) GARCÍA Y BELLIDO, 1949, núms. 426-427, làms. 303-305; IDEM, 1974, p. 17; ARCE, 1987, p. 78, on qüestiona aquesta atribució.
- 115) ÁLVAREZ MARTÍNEZ, 1982, pp. 64-66, amb la bibliografia anterior; ARCE, 1987, p. 82.
- 116) PELLETIER, DARDAINE, SILLIÈRES, 1987, p. 168.
- 117) GARCÍA Y BELLIDO, 1974, p. 19; DUPRÉ, 1986, p. 10; ARCE, 1987, p. 82.
- 118) NIERHAUS, 1964, p. 199 ss.
- 119) GARCÍA Y BELLIDO, 1974, pp. 22-23; ARCE, 1987, p. 82.
- 120) CIL II 4697: (*Vespasianus*) *viam Aug. ab Iano ad Oceanum refecit*; CIL II 4701-4703: *a Baete et Iano August[o]*; CIL II 4712-4715: *ab Iano Augusto, qui est ad Baetem* (35-36 d. E.); CIL II 4716: *a Baete et Iano Augusto* (39 d. E.); CIL II 4721: *ab arcu unde incipit Baetica* (90 d. E.), etc. Vegeu: CURTIS, 1908, p. 27; FROTHINGHAM, 1915, p. 160; KÄHLER, 1939, col. 425; GARCÍA Y BELLIDO, 1974, pp. 16-17; ARCE, 1987, pp. 78-79, amb la crítica a la interpretació de A. García y Bellido segons la qual es tractava d'un arc dedicat a *Ianus*, quan es tracta simplement d'una denominació. Finalment, SILLIÈRES, 1981, sobre el problema de la localització.
- 121) GARCÍA Y BELLIDO, 1974, p. 19; LIZ, 1986 a; IDEM, 1986 b; ARCE, 1987, pp. 82-85. En general, sobre aquest monument, vegeu: BLANCO, 1977.
- 122) FABRE, MAYER, RODÀ, 1984, p. 284; ARCE, 1987, p. 85.
- 123) GARCÍA Y BELLIDO, 1974, pp. 8-16; IDEM, 1972-74; ARCE, 1987, p. 85.
- 124) CIL II 3997 = SELC 82; KÄHLER, 1939, col. 424; GARCÍA Y BELLIDO, 1974, p. 21; ABAD, 1984, pp. 193-194: *Quintia Proba / sibi et Porcio / Rufo et Porcio / Rufino, arcum / fecit et statuas / superimpos(uit) Il S(estertium) n(ummum) XL (milibus) e(x) t(estamento) ffecit)?*. La inscripció CIL II 3558 (ABAD, 1984, p. 193): *[---] Porcio Rufino / [---] / [---] / [---] arcum fecit [---]*, arrellegada també per KÄHLER, 1939, col. 424; i GARCÍA Y BELLIDO, 1974, p. 21, i atribuïda tradicionalment a *Illici* (Elx), sembla que és la mateixa que la de Xèrica: ALFÖLDY, 1984, p. 224, nota 5; CORELL, 1988, p. 197. De la mateixa forma, segons aquest darrer autor, la inscripció de Petrel citada per ABAD, 1984, pp. 194-195, segons un manuscrit del canonge J. Montesinos, no és més que una altra referència del mateix epígraf de Xèrica. Segons aquestes interpretacions ens trobaríem amb un únic document epigràfic referit a arcs en el País Valencià.
- 125) GARCÍA Y BELLIDO, 1974, p. 23, qui proposa que devia tractar-se d'un arc triomfal; vegeu la crítica en: ARCE, 1987, p. 79. BELTRÁN MARTÍNEZ, 1977, p. 63, assenyala com no va poder trobar cap vestigi atribuïble a l'arc. Vegeu també: LOSTAL, 1980, pp. 84-85, amb les referències anteriors.
- 126) LABORDE, 1811 (1975), pp. 269-270, dibuix núm. 45, A; MARTÍN, GIL-MASCARELL, 1969, p. 26; GARCÍA Y BELLIDO, 1974 pp. 22-23.
- 127) BLÁZQUEZ, 1976, p. 55, cita el cas d'un arc erigit a la ciutat d'*Ullia* en època de l'emperador Septimi Sever, basant-se en l'epígraf CIL II 1537; aquest, almenys segons el text publicat per E. Hübner, no diu res d'un arc: *L. Fabio L. f. Gal. / Tusco Ilvir. / Municipis et / Incolae honoris / liberalitatisque / ergo [---]*.
- 128) ABAD, 1984.
- 129) IARV 49. E. Hübner proposa llegir: *Privat (um) Calpurni A [c] ut [i] an [i] ? fi...*
- 130) KAJANTO, 1982, p. 315.
- 131) Vegeu: CIL II 697: *C. Cursius Privatus* (Càceres); RIT 183: *Privatus* (lib.); RIT 425: *M. Raecius Privatus*; RIT 543: *C. Clodius C. lib. Privatus*, etc.
- 132) SOLIN, 1982, II, p., 682, cita el nom d'un esclau anomenat *Euthaleti*; i d'una liberta anomenada *Luciae M. I. Euthale*.

- Els més freqüents, però, són els cognoms com *Euthenis*, *Euthenias*, *Euthenius*, *Euthenlon*: SOLIN, 1982 II. p. 856.
- 133) ROLDÁN, 1975, p. 241; apareix citada per tots els itineraris. Sobre el seu topònim, vegeu: ARASA, VICENT, 1981 p. 25.
- 134) Vegeu el capítol IV referit a l'entorn arqueològic.
- 135) ALFÖLDY, 1977 a; sobre aquesta ciutat, vegeu també: ARASA, 1986; IDEM, 1987 c.
- 136) ARASA, 1984, p. 91.
- 137) ARASA, 1983, pp. 77-80.
- 138) ELST, p. 333 ss., sobre els criteris per a la datació dels epígrafs d'aquesta zona.
- 139) KÄHLER, 1939, col. 451; CIL III 2922: *Melia Anniana in memor (iam) Q (uinti) Laepici Q (uinti) f (ilio) Serg (ia tribu) Bassi mariti sui / emporium sterni et arcum fieri et statuas superponi test (amento) iuss (it) ex sextertiis DC d (educta) XX p (opuli) r (omani)*.
- 140) DUNCAN JONES, 1984, p. 91; ABAD, 1984, p. 199.
- 141) CIL II 2150: [---] *statuam quam is tes / tamento ex II s IIII CC / sibi poni iussit adi / estis / II s CC [posuerunt] / huic ordo [---] / [---]*.
- 142) CIL II 964: *Baebiae C. f. / Crinitae / turobrigen / si sacerdoti / quae templum / Apollinis et Di / anae dedit ex / II s CC, ex qua sum / ma X (X) populi Romani deduc / ta et epulo / dato it tem / plum fie / ri sibi que / hanc statuam / poni iussit*.
- 143) LEON, 1971; NEU, 1972.
- 144) SHOE, 1965.
- 145) JIMÉNEZ, 1975.
- 146) SHOE, 1965, p. 162, fig. LI, 8.
- 147) CALZA, 1953.
- 148) DELBRÜCK, 1912, p. 16 ss., lám. X.
- 149) TRAVERSARI, 1971, lám. 1.
- 150) JIMÉNEZ, 1975, pp. 289-290.
- 151) GROS, 1979, p. 64.
- 152) AQUILUE *et alii*, 1984, pp. 54-56, fig. 15. Un altre cas d'interès, per les seues possibilitats de datació, és el temple del Cabezo de Alcalá, el podi del qual apareix motllurat només en la cornisa, actualment molt degradada; la trobem citada en CABRÉ, 1925, p. 310, figs. 13-14, on no es descriu ni pot veure's amb detall, però sembla tractar-se més bé d'una complexa motllura de cornisa sense utilitat per al nostre estudi comparatiu.
- 153) ALFÖLDY, 1977 b, pp. 12-13; ELST, p. 83; BONNEVILLE, 1985, pp. 272-273.
- 154) Un dibuix de les ruïnes del fòrum apareix en : LABORDE, 1811, lám. CV, b, on pot apreciar-se una *cyma reversa* decorant la base d'un temple. Una perspectiva de les antigues excavacions pot veure's en: GONZÁLEZ SIMANCAS, 1933, làms. V, VI a i VIII b. L'estudi arqueològic de l'edifici dels *cultores Dianae et Apollinis* ha proporcionat una datació entre els anys 10 a. E. -10 d. E.: ARANEGUI *et alii*, 1986. En general, sobre el fòrum de *Saguntum*, vegeu: ARANEGUI *et alii*, 1987.
- 155) MÉLIDA, 1962, figs. 393-394; TARACENA, 1947, figs. 27 i 47.
- 156) ÁLVAREZ MARTINEZ, 1977, p. 92, Lám. I.
- 157) HAUSCHILD, MARINER, NIEMEYER, 1966, p. 186, lám. 10.
- 158) PARIS *et alii*, 1923, p. 70, fig. 18, pl. IX. L'esquema d'aquests podis és molt semblant al representat en : JIMÉNEZ, 1975, pp. 266-267, fig. 2.
- 159) BONNEVILLE *et alii*, 1985, p. 361; PELLETIER, DARDAINE, SILLIÈRES, 1987, p. 165 ss.
- 160) ARASA, 1983, pp. 77-80, amb una primera aproximació al seu estudi; IDEM, en premsa c, per a l'estudi específic del monument. La seua possible relació amb les inscripcions CIL II 3177-3178 i 6068, que presenten el mateix text per duplicat, inclosa una salutació, permet aquesta apreciació cronològica per al que sembla haver estat el mausoleu dels *Domitij*, família d'indubtable importància en aquesta localitat.
- 161) MARTÍN, GIL-MASCARELL, 1969, p. 26; GARCÍA Y BELLIDO, 1974, pp. 22-23. El pilar medeix 301 × 125 × 93 cm. La motllura de la base, semblant a la del nostre arc, no és contínua, cosa per la qual s'ha assenyalat la possibilitat que es tracte només d'una part del pilar original, que degué ser de majors dimensions, o fins i tot que es tracte d'un muntatge modern; vegeu al respecte: ABAD, 1985, p. 360. Cal assenyalar el fet que es troba situat a la vora del Camí d'Olocau.
- 162) LABORDE, 1811, pl. XVII-XVIII, amb una vista del monument en la qual pot apreciar-se l'esquema del podi.
- 163) FABRE, MAYER, RODÀ, 1984.
- 164) GARCÍA Y BELLIDO, 1972-74, figs. 18-19.
- 165) MÉLIDA, 1947, pp. 45-46.
- 166) ABAD, BENDALA, 1985, pàgs. 149, 157 i 161, figs. 5, 12 i 17.
- 167) HAUSCHILD, 1968, p. 268, taf. 80, b.
- 168) PFANNER, 1983, lám. 89.
- 169) GRAEFF, 1889, lám. LXXXII; L'ORANGE, VON GERKAN, 1939, fig. 13.
- 170) PALLOTTINO, 1946, làms. XII i XIII.
- 171) KÄHLER, 1939.
- 172) KÄHLER, 1939, col. 480 ss.
- 173) CURTIS, 1908, p. 30.
- 174) MANSUELLI, 1954, p. 125.
- 175) KLEINER, 1985.
- 176) PFANNER, 1983.
- 177) GROSS, 1979.
- 178) KÄHLER, 1939, fig. 1, cols. 485-486.
- 179) MANSUELLI, 1954, pp. 118-119.
- 180) En general, sobre els arcs de territoris espanyol vegeu els treballs ja esmentats: MANSUELLI, 1954, pp. 139-143; GARCÍA Y BELLIDO, 1974; BLANCO, 1982, p. 575 ss. Altres referències a possibles arcs en territoris portuguesos, l'existència dels quals sembla no estar confirmada, apareixen en : KÄHLER, 1939, cols. 424-425; PALLOTTINO, 1958, p. 596.
- 181) CURTIS, 1908, p. 49; FROTHINGHAM, 1915, p. 172; KÄHLER, 1939, col. 424; MANSUELLI, 1954, p. 139. Aquest arc ha estat objecte d'estudi en el marc d'un treball general sobre el conjunt d'Alcántara, una Tesi Doctoral encara inèdita: LIZ, 1986 a; vegeu un avanç d'aquest tre-

- ball en : LIZ, 1986 b, qui estableix la seua construcció entre 103 / 106, fixant la del pont entre 74-75 / 85. L'epígraf que permet aqueixa datació apareix en CIL II 759.
- 182) DUPRÉ, 1986, qui planteja una hipotètica restauració del monument, que l'autor considera probable pel fet que l'epígraf CIL II 4282 —base argumental de la datació tradicional— aparega en el fris i no a l'àtic com hauria estat normal, ja que en aquest devia trobar-se la primitiva inscripció que donaria raó del motiu pel qual fou bastit el monument. L'Arc de Berà no ha estat objecte de cap estudi monogràfic; vegeu algunes referències en : RAMON, 1894; CURTIS, 1908, p. 50; FROTHINGHAM, 1915, p. 173; REVENTÓS, RUBIÓ, 1931; PUIG I CADA FALCH, 1934, p. 179; KÄHLER, 1939, col 424; MANSUELLI, 1954, pàgs. 139 i 141; GARCÍA Y BELLIDO, 1974, pp. 19-20, figs. 13-14.
- 183) FABRE, MAYER, RODÀ, 1984. Aquesta datació es fa en base a l'aparició de marques de les legions *IV Macedonica*, *VI Victrix* i *X Gemina*, que participaren en les campanyes del NW. Sobre el monument, vegeu: CURTIS, 1908, p. 50; FROTHINGHAM, 1915, p. 173; PUIG I CADA FALCH, 1934, pp. 180-182, figs. 233-234; KÄHLER, 1939, col. 425; MANSUELLI, 1954, p. 140; GARCÍA Y BELLIDO, 1974, p. 19, qui el data en època flàvia —seguint G. A. Mansuelli, i segons una relació ja apuntada per J. Puig i Cadafalch— per la seua semblança amb el de Saint Chamas. ARCE, 1987, p. 87, els data en època d'August. Podria donar-se el cas que arcs i pont no fossen de la mateixa època, sent aquells producte d'una refecció posterior, tal vegada d'època flàvia, però malauradament ens falten arguments al respecte.
- 184) GARCÍA Y BELLIDO, 1974, pp. 23-24. Vegeu nota 125.
- 185) GARCÍA Y BELLIDO, 1974, pp. 17-18. Vegeu nota 110.
- 186) KÄHLER, 1939, col. 425; MANSUELLI, 1954, p. 142; GARCÍA Y BELLIDO, 1974, pp. 22-23, fig. 15, qui assenyala com li ha estat impossible trobar una modulació satisfactòria per al conjunt del monument, cosa per la qual creu que no deu conservar-se complet. Sobre la datació: BLANCO, 1976, p. 664 ss., qui restitueix *L. Caesar Augusti f. Augur*. ARCE, 1987, pp. 85-87, assenyala com certs detalls decoratius permetrien donar una datació més tardana.
- 187) KÄHLER, 1939, col. 425; ÀLVAREZ MARTÍNEZ, 1982.
- 188) CURTIS, 1908, p. 37; FROTHINGHAM, 1974, pp. 8-16; IDEM, 1972-74.
- 189) Vegeu una síntesi de la cronologia dels arcs hispànics en : ARCE, 1987, pp. 85-87.
- 190) AMY *et alii*, 1962.
- 191) ROLLAND, 1977.
- 192) VON GLADISS, 1972.
- 193) GROSS, 1979.
- 194) CREMA, 1959, p. 216, fig. 217; MANSUELLI, 1954, p. 125, fig. 20.
- 195) TRAVERSARI, 1971.
- 196) TOSI, 1983.
- 197) BESCHI, 1960, I, p. 433.
- 198) FERRERO, 1901.
- 199) CREMA, 1959, fig. 564; ROMANELLI, 1970, làm. 97 a.
- 200) CREMA, 1959, p. 442, fig. 443.
- 201) CREMA, 1959, p. 467, fig. 572.
- 202) ROMANELLI, 1970, làm. 97 b.
- 203) CREMA, 1959, p. 554, figs. 729-731.
- 204) CREMA, 1959, p. 598, fig. 791.
- 205) FRIGERIO, 1935, p. 117.
- 206) LEZINE, 1961, p. 134 ss., fig. 53.
- 207) LEZINE, 1961, fig. 49.
- 208) PALLOTTINO, 1946, pp. 125-126.
- 209) ANDREA, 1957, p. 167, fig. 23; DE MARIA, 1979, p. 103, fig. 33.
- 210) ROMANELLI, 1959, p. 309.
- 211) LESCHI, 1952, p. 141.
- 212) LESCHI, 1952, p. 141; IDEM, 1953, fig. 9.
- 213) DE MARIA, 1979, p. 112 ss.
- 214) GSELL, 1901, p. 156, làm. XXVII; PALLOTTINO, 1958, p. 55, fig. 23. El buit d'aquesta porta té de llum justament 4 m. L'enqueixalament és, efectivament un recurs constructiu tardà; vegeu al respecte: JIMÉNEZ, 1975, p. 271.
- 215) GSELL, 1901, p. 157, làm. XXVIII.
- 216) KÄHLER, 1939, col. 435.
- 217) GSELL, 1901, p. 156.
- 218) ENNAIFER, 1976, p. 42, làm. XII.
- 219) SWOBODA, 1935, p. 132, fig. 56.
- 220) SWOBODA, 1935, p. 127, fig. 45.
- 221) FROTHINGHAM, 1915, p. 167 ss., fig. 3.
- 222) JOUFFROY, 1986, p. 459, qui assenyala com en aquest segle són 24 les ciutats africanes que alcen arcs dedicats als emperadors.

ABREVIATURES

AA	Archäologischer Anzeiger.	RE	WISOWA, KROLL, MITTELHAUS, ZIEGLER, 1893 ss.
AEspA	Archivo Español de Arqueología. Madrid.	REA	Révue d'Études Anciennes. Paris.
AIEC	Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.	RIT	ALFÖLDY, 1975.
AJA	American Journal of Archeology. Princeton.	RM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut. Rom.
BDC	Butlletí de Dialectologia Catalana. Barcelona.	SELC	RIPOLLÉS, 1976.
BMC	MATTINGLY, 1976.	STV	Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica. Valencia.
BMZ	Boletín del Museo de Zaragoza. Zaragoza.	ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn.
BRAH	Boletín de la Real Academia de la Historia. Madrid.		
BSCC	Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura. Castellón de la Plana.		
Bull. Com.	Bullettino Comunale. Roma.		
CELP	Centre d'Estudis de la Plana. Castelló de la Plana.		
CEM	Centre d'Estudis del Maestrat. Benicarló.		
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Academia Litterarum Regia Borusica, 1863 ss.		
CIL II	HÜBNER, 1869.		
CPAC	Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses. Castellón de la Plana.		
DCVB	ALCOVER, MOLL, 1927-1961.		
DS	DAREMBERG, SAGLIO, POTTIER, 1877-1919.		
EAA	Enciclopedia dell'Arte Antica. Roma.		
ELST	BELTRÁN LLORIS, 1980.		
FHA	Fontes Hispaniae Antiquae.		
GEC	Gran Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1969-80.		
GERV	Gran Enciclopedia de la Región Valenciana. Valencia, 1973.		
HERMP	«Historia de España» dirigida per Ramón Menéndez Pidal.		
JRS	Journal of Roman Studies. London.		
MAAR	Memories of the American Academy in Rome. Princeton.		
MCV	Mélanges de la Casa de Velazquez. Paris.		
MEFR	Mélanges de l'École Française á Rome. Rome.		
MF	Madriider Forschungen. Heidelberg.		
MPAC	Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenses. Castelló de la Plana.		
MRAH	Memorias de la Real Academia de la Historia. Madrid.		
NAH	Noticiario Arqueológico Hispánico. Madrid.		
PLAV	Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia. Valencia.		
RC	Revista de Castellón. Castellón.		

BIBLIOGRAFIA

ABAD CASAL, L.

- 1984 «Arcos romanos en el País Valenciano: los testimonios epigráficos», *Lucentum*, III, Alicante, pp. 193-200.
- 1985 «Arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas», *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*, Alicante, pp. 337-382.
- 1987 «L'Art Romà», *Història de l'Art Valencià*, I, València, pp. 147-189.

ABAD CASAL, L.; ARASA I GIL, F.

en prensa «El arco romano de Cabanes (Castellón)», *AEspA*, 61.

ABAD CASAL, L.; BENDALA GALÁN, M.

- 1985 «Los sepulcros turriformes de Daimuz y Villajoiosa: dos monumentos romanos olvidados», *Lucentum*, 4, pp. 147-184.

ADAM, J.P.

- 1984 *La construction romaine. Matériaux et techniques*, Paris.

ALCOVER, A.; MOLL, F. de B.; SANCHIS, M.; MOLL, A.

- 1927-61 *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca.

ALFÖLDY, G.

- 1975 *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, MF, 16.
- 1977 a *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*, STV del SIP, 55.
- 1977 b *Los Baebii de Saguntum*, STV del SIP, 56.
- 1984 «Epigraphica Hispanica V. Inschriften aus Jérica und Umgebung», *ZPE*, 54, pp. 221-245.

ALTABA ESCORIHUELA, J.

- 1987 *Cantavieja y su Bayllía*, Castellón.

ÁLVAREZ MARTÍNEZ, J.M.

- 1977 «Informe sobre las excavaciones realizadas en el "templo de Diana" (Mérida). Octubre, 1972-junio, 1973» *NAH. Arqueología*, 5, pp. 89-95.
- 1982 «El foro de Augusta Emerita», *Homenaje a Saenz de Buruaga*, Madrid, pp. 53-68.

AMY, R.; DUVAL, P.M.; FORMIGE, J.; HATT, J.J.; PIGANIOL, A.; PICARD, CH.; PICARD, G.CH.

- 1962 *L'arc d'Orange*, «Supl. XV à *Gallia*», Paris.

ANDREAE, B.

- 1957 «Archäologische Funde im Bereich von Rom, 1949-1956/57», *AA*.

ANDREU VALLS, G.

- 1955 «El arco romano de Cabanes», *BSCC*, XXXI, pp. 149-164.
- 1956 «La villa de Cabanes y su Ermita del Calvario», *BSCC*, XXXII, pp. 12-23.
- 1957 «Historia y leyenda del arco de Cabanes», *Peñagolosa*, 3, Castellón.
- 1966 «El arco romano de Cabanes», *Fiestas Patronales en Honor de Ntra. Sra. del Buen Suceso*, Cabanes.
- 1969 «El Príncipe Pío y las antigüedades romanas de Cabanes», *Fiestas Patronales en Honor de Nuestra Señora del Buen Suceso*, Cabanes.
- 1973 «El primitivo aspecto del arco romano de Cabanes», *Festival de Levante*, Cabanes.
- 1975 «Los antiguos términos de Miravet, Albalat y Cabanes. Notas históricas, documentales y bibliográficas en el IV Centenario de su unión territorial», *BSCC*, LI, pp. 213-243.
- 1976 «El Arco Romano de Cabanes. Su historia, su leyenda y su reconstrucción en un monumento conmemorativo», *Valencia Fruits*, 743, Valencia, p. 16.

- 1980 a «Cabanes en el camino de Valencia a Tarragona», *Programa de Fiestas*, Cabanes.
- 1980 b «Notas para una bibliografía del arco romano de Cabanes», *Programa de Fiestas*, Cabanes.
- 1983 «El arco romano de Cabanes en la "Crónica" de Pere Antoni Beuter del año 1538», *Fiestas Patronales en Honor de Ntra. Sra. del Buen Suceso*, Cabanes.
- 1984 «El primitivo término de Cabanes y sus topónimos», *Fiestas patronales en Honor de Ntra. Sra. del Buen Suceso*, Cabanes.
- 1986 «La carta de población de Cabanes de 1243», *Fiestas Patronales en Honor de Ntra. Sra. del Buen Suceso*, Cabanes.
- 1988 *Noticias históricas de la villa de Cabanes*, Cabanes.
- AQUILUE, J.; MAR, R.; NOLLA, J.M.; RUIZ DE ARBULO, J.; SANMARTÍ, E.
- 1984 *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, «Monografies Emporitanes», VI, Barcelona.
- ARANEGUI, C.; HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ PIÑOL, M.; MANTILLA, A.; OLCINA, M.
- 1986 «El edificio NE del Foro Romano de Sagunto», *AEspA*, 153-154, pp. 47-66.
- 1987 «El foro de Saguntum. La planta arquitectónica, *Los foros romanos de las provincias occidentales*, Madrid, pp. 73-97.
- ARASA I GIL, F.
- 1983 «El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)», *Teruel*, 70, Teruel, pp. 61-185.
- 1984 «El relleu hispano-romà d'Els Tossalets (Les Coves de Vinromà)», *Boletín del CEM*, 6, pp. 89-93.
- 1986 «La Moleta dels Frares (El Forcall, Castelló). Consideracions entorn de la republica Leserensis», *Saguntum. PLAV*, 20, pp. 165-241.
- 1987 a «El Maestrat en època romana», *Actas del I Congreso de Historia del Maestrat*, Vinaròs, pp. 128-137.
- 1987 b «L'època romana», *Borriana en su Historia*, I, Burriana, pp. 43-59.
- 1987 c *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports*, MPAC, 2.
- en premsa a «Els mil·liaris del País Valencià», *Fonaments*, 8, Barcelona.
- en premsa b «L'Hostalot (La Vilanova d'Alcolea, Castelló). Una posible estació de la Via Augusta», *XIX CNA*
- en premsa c «El monumento funerario de la Ermita de la Virgen del Cid (La Iglesuela del Cid, Teruel)», *BMZ*.
- ARASA, F.; VICENT, J.
- 1981 «Toponímia de la Via Augusta entre Saguntum i Dertosa», *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, V, Barcelona, pp. 22-28.
- ARCE, J.
- 1982 «Un relieve triunfal de Maximiano Hercúleo en Augusta Emerita y el Pap. Argent. inv. 480», *MM*, 23, pp. 359-371.
- 1987 «Arcos romanos en Hispania: una revisión», *AEspA*, 60, pp. 73-88.
- ARCO, L. DEL
- 1912 «El Arco Romano de Cabanes», *RC*, 7, pp. 8-10.
- 1913 *Estudios Históricos, Artísticos y Bibliográficos referentes a las provincias de Castellón y Tarragona*, Castellón.
- BALBÁS CRUZ, J.A.
- 1892 *El libro de la Provincia de Castellón*, Valencia.
- BELTRÁN LLORIS, F.
- 1980 *Epigrafía latina de Saguntum y su territorium (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales)*, STV. del SIP, 67.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A.
- 1977 «Excavaciones arqueológicas de los Bañales, Uncastillo (Zaragoza), 1973», *NAH. Arqueología*, 5, pp. 61-68.
- BESCHI, L.
- 1960 *Verona romana. I monumenti*, Verona.
- BETÍ, M.
- 1921 a «El Castillo de Mirabet y sus sufragáneos II», *BSCC*, II, pp. 300-303.
- 1921 b «Carta-puebla de Cabanes, por Poncio, Obispo de Tortosa, en 19 de junio de 1243. Colección de Cartas Pueblas V», *BSCC*, II, pp. 183-185.
- BEUTER, P.A.
- 1538 *Primera Part de la Crònica General del Regne de Valencia*, València.
- BLANCO FREIJEIRO, A.
- 1975 «Epigrafía y monumentos», *Actas del Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid.

- 1977 *El puente de Alcántara en su contexto histórico*, Madrid.
- 1981 *Historia del Arte Hispánico I. La Antigüedad, 2*, Madrid.
- 1982 «Arquitectura», *HERMP*, II, 2a ed., Madrid.
- BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J.M.
1976 «Hispania desde el año 138 al 235», *Hispania*, 132, Madrid, pp. 5-87.
- BONNEVILLE, J.N.
1980 «Le monument épigraphique et ses moulurations», *Faventia*, 2/2, Barcelona, pp. 75-98.
1985 «Cultores Dianae et Apollinis (Saguntini)», *Saguntum. PLAV*, 19, pp. 255-277.
- BONNEVILLE, J.N.; JACOB, P.; LANCHA, J.; LE ROUX, P.; FINCKER, M.; NEY, C.; PAILLER, J.L.
1985 «La dix-neuvième campagne de fouilles de la Casa de Velazquez a Belo en 1984 (Bolonía, province de Cadix)», *MCV*, XXI, pp. 347-369.
- BORT, V.
1986 «La Història del nostre poble», *Les Fulles*, 11, Benlloch.
- BOSCH GIMPERA, P.
1924 «Els problemes arqueològics de la província de Castelló», *BSCC*, V, pp. 81-120.
- BRU I VIDAL, S.
1958 «Notas de arqueología saguntina», *APL*, VII, pp. 147-172.
1963 *Les terres valencianes durant l'època romana*, València.
- CABRÉ AGUILÓ, J.
1925 «Los bronce de Azaila», *AEArt. y Arq.*, I, pp. 297-315.
- CALAF ROVIRA, C.
1984 *Vilanova d'Alcolea. Puerta del Maestrazgo*, Bilbao.
- CALZA, G.
1953 *Scavi di Ostia, I, Topografia generale*, Roma.
- CAVANILLES POLOP, A.J.
1795-97 *Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura, poblacion y frutos del Reino de Valencia*, Madrid.
- CEÁN BERMÚDEZ, J.A.
1832 *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, Madrid.
- CENTRO EXCURSIONISTA DEL RAT-PENAT
1884 «Visita al arco romano de Cabanes y al Desierto de las Palmas», *RC*, 85-86, pp. 211-213.
1885 «Los excursionistas del Rat-Penat. Visita al arco romano de Cabanes y al Desierto de Las Palmas», *Almanaque de "Las Provincias"*, Valencia, pp. 199-208.
- CORELL I VICENT, J.
1988 «L'epigrafia romana al País Valencià (1982-1986)», *Fonaments*, 7, Barcelona, pp. 196-218.
- COROMINES, J.
1937 «Mots catalans d'origen aràbic» *BDC*, XXIV, pp. 1-81.
1952 *Mélanges de Linguistique et Littérature Romaniques offerts à Mario Roques*, IV, Paris, pp. 27-52.
1965 *Estudis de toponímia catalana*, I, Barcelona.
- CORTÉS Y LÓPEZ, M.
1835-36 *Diccionario Geográfico-Histórico de la España antigua Tarraconense, Bética y Lusitana, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, ríos, caminos, puertos e islas a las conocidas en nuestros días*, Madrid.
- CREMA, L.
1959 *Architettura romana*, Torino.
- CURTIS, D.
1908 «Roman Monumental Arches», *Supplements. Papers of American School of Rome*, II, Princeton.
- DAREMBERG, C.; SAGLIO, E.; POTTIER, E.
1877-1919 *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, Paris.
- DELBRÜCK, R.
1912 *Hellenistische Bauten in Latium*, Strassbourg.
- DIAGO, F.
1613 *Anales de Valencia*, Valencia.
- DUNCAN JONES, R.
1982 (2) *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge.

- DUPRÉ I RAVENTÓS, X.
1986 *Els capitells corintis de l'Arc de Berà*, «Fòrum», 6, Tarragona.
- EGUILAZ Y YANGUAS, L. DE
1886 *Glosario etimológico de las palabras españolas (Castellanas, catalanas, gallegas, mallorquinas, portuguesas, valencianas y bascongadas) y de origen oriental (árabe, hebreo, malayo, persa y turco)*, Granada.
- ENNAIFER, M.
1976 *La cité d'Althiburus et l'édifice des Asclepieia*, Tunis.
- ESCOLANO, G.
1610-11 *Décadas de la Historia de la Insigne y Coronada Ciudad y Reino de Valencia*, Valencia.
- ESTEVE I GÀLVEZ, F.
1987 «L'amollonament de la Via Augusta al Pla de l'Arc», *Estudis Castellonencs*, III, Castelló de la Plana, pp. 243-274.
- FABRE, G; MAYER, M.; RODÀ, I.
1984 «A propos du Pont de Martorell: la participation de l'armée à l'aménagement du réseau de la Tarraco-naise orientale sous Auguste», *Épigraphie Hispanique. Problèmes de méthode et édition*, Paris, pp. 282-288.
- FERNÁNDEZ CASTRO, M.C.
1982 *Villas romanas en España*, Madrid.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A.
1980 «Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón», *CPAC*, 7, pp. 135-195.
- FERRERO, E.
1901 *L'Arc d'Auguste à Suse*, Torino.
- FITA, F.
1914 «Lápidas ibéricas de Cabanes y romanas de Almenara, Villarreal y Tarragona», *BRAH*, LXIV, pp. 193-199.
- FLETCHER VALLS, D.; ALCÁCER GRAU, J.
1956 «Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón», *BSCC*, XXXII, pp. 136-164.
- FRIGERIO, F.
1935 *Antiche Porte di città italiche e romane*, Como.
- FROTHINGHAM, A.L.
1904 «A revised List of Roman Memorial and Triumphal Arches», *AJA*, 8, p. 12.
1915 «The Roman Territorial Arch», *AJA*, 19, pp. 155-174.
- FULLANA, M.
1984 *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*, Mallorca.
- GARCÍA, A.; GALLEGO, M.C.; ÁNGEL, J.M.
1986 *Fondos fotográficos del Archivo de la Diputación de Valencia*, Valencia.
- GARCÍA Y BELLIDO, A.
1949 *Esculturas romanas en España y Portugal*, Madrid.
1972-74 «El tetrapylon de Capera (Cáparra, Cáceres)», *AEspA*, 45-47, pp. 45-90.
1974 «Arcos honoríficos romanos en Hispania», *Colloquio Italo-Spagnolo sul tema Hispania Romana*, Roma, pp. 7-24.
- GENNEP, A. VAN
1981 (2) *I Riti di Passagio*, Torino.
- GIL-MASCARELL BOSCA, M.
1971 *Yacimientos Ibéricos de la Región Valenciana: Estudio del poblamiento*, Tesi Doctoral, Valencia.
- GLADISS, A. VON
1972 «Der "Arc du Rhone" von Arles», *RM*, 79, pp. 17-87.
- GONZÁLEZ, J.
1984 «Tabula Siarensis. Fortunales Siarensis et Municipia civium romanorum», *ZPE*, 55, pp. 55-100.
- GONZÁLEZ SIMANCAS, M.
1933 *Excavaciones en Sagunto*, MJSEA, 124.
- GRAEF, P.
1888 «Triumph und Ehrenbogen», *Denkmäler des klassischen Altertums*, 40, München-Leipzig.
- GROSS, P.
1979 «Pour une chronologie des arcs de triomphe de Gaule Narbonnaise», *Gallia*, 37, 1, Paris, pp. 55-83.
- GSELL, ST.
1901 *Les monuments antiques de l'Algérie*, Paris.

- GUICHARD, P.
1973 «Toponimia e historia», *Federación Valenciana de Montañismo*, Castellón.
- HAUSCHILD, Th.; MARINER, S.; NIEMEYER, H.
1966 «Torre de los Escipiones. Ein römischer Grabturm bei Tarragona», *MM*, 7, pp. 162-188.
1968 «Munigua. Die doppelgeschossige halle und die Ädikula im Forumgebiet», *MM*, 9, pp. 263-288.
- HERRASTI TURLO, J.
1981 «Artistas y artesanos en la villa de Cabanes», *Fiestas Patronales en Honor de Ntra. Sra. del Buen Suceso*, Cabanes.
- HOLLAND, L.A.
1961 *Janus and the Bridge*, Roma, 1961.
- HÜBNER, E.
1869 *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae*, Berlin.
- HUGUET SEGARRA, R.
s/a. «El Arco romano de Cabanes», *Geografía General del Reyno de Valencia. Provincia de Castellón*, Barcelona, pp. 432-434.
1916 «Vías romanas de la provincia de Castellón», *Almanaque de "Las Provincias"*, Valencia, pp. 113-118.
- HUICI MIRANDA, A.
1916 *Colección diplomática de Jaime I, el Conquistador*, Valencia.
- JIMÉNEZ, A.
1975 «De Vitruvio a Vignola: autoridad de la tradición», *Habis*, 6, Sevilla, pp. 253-294.
- JORDÁ CERDÁ, F.
1952 «El poblado ibérico de la Balaguera (Puebla de Tornesa, Castellón). Resultado de la Primera Campaña de Excavaciones de 1950», *BSCC*, XXVIII, pp. 267-296.
1955 «Los restos ibéricos de "La Balaguera" (Puebla Tornesa, Castellón)», *AEspA*, XXVIII, pp. 107-111.
- JOUFFROY, J.
1986 *La construction publique en Italie et dans l'Afrique romaine*, Strasbourg.
- KÄHLER, H.
1939 «Triumphbogen (Ehrenbogen)», *RE*, VII A I, cols. 373-493.
- KAJANTO, I.
1965 *The latin cognomina*, Helsinki-Helsingfors.
- KLEINER, F.S.
1985 *The Arch of Nero in Rome. A Study of the Roman Honorary Arch before and under Nero*, Roma.
- LABORDE, A.
1811 *Voyage Pittoresque et Historique de l'Espagne*, I, Paris.
- LEHMANN-HARTLEBEN, K.
1934 «L'Arco di Tito», *Bull. Com.*, 62
- LEON, Ch.
1971 *Die Bauornamentik des Trajansforum und ihre Stellung in der früh- und Mittelkaiserzeitlichen Architekturdekoration*, Rom.
- LESCHI, L.
1952 *Algérie antique*, Paris.
1953 *Djemila. Antique Cuicul*, Alger.
- LEZINE, A.
1963 *Architecture romaine d'Afrique, recherches et mises au point*, Tunis.
- LIZ GUIRAL, J.
1986 a *Análisis de la arquitectura antigua del puente, arco honorífico y templo de Alcántara*, Tesis Doctoral, Zaragoza.
1986 b «Alcántara. Puente, templo y arco honorífico», *Revista de Arqueología*, 67, Madrid, pp. 32-43.
- LLOBREGAT CONESA, E.A.
1980 «El Alto Imperio (siglos I al III)», *Nuestra Historia*, II, Valencia, pp. 77-126.
- LLORENTE OLIVARES, T.
1887 *Valencia. Sus monumentos y su arte; su naturaleza y su historia*, Barcelona.
- LOSTAL PROS, J.
1980 *Arqueología del Aragón Romano*, Zaragoza.

- LUGLI, G.
1957 *La tecnica edilizia romana*, Roma.
- MADOZ, P.
1845-50 *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España*, Madrid.
- MANSUELLI, G.A.
1954 «El arco honorífico en el desarrollo de la arquitectura romana», *AEspA*, 27, pp. 93-178.
1958 «Il monumento commemorativo romano», *Bollettino del Centro di Studi per la Storia dell'Architettura*, 12, Roma.
1970 *Architettura e città*, Bologna.
1979 «Fornix e Arcus. Note di terminologia», *Studi sull'arco onorario romano*, Roma.
- MARCOS POUS, A.
1982-83 «Ménsula clave decorada de un posible arco triunfal de Córdoba romana», *Corduba Archaeologica*, 13, Córdoba, pp. 43-62.
- MARIA, S. DE
1979 «La porta augustea di Rimini nel quadro degli archi commemorativi coevi. Dati strutturali», *Studi sull'arco onorario romano*, Roma, pp. 29-72.
- MARTÍN, G.; GIL-MASCARELL, M.
1969 *La romanización en el campo de Liria*, PLAV, 7.
- MATEU BELLÉS, J.F.
1982 *El norte del País Valenciano*, Valencia.
- MATEU Y LLOPIS, F.
1971 «Hallazgos Monetarios XXI», *Numisma*, 108-113, Madrid, pp. 177-208.
1977 «Hallazgos Monetarios XXIV», *Numisma*, 144-146, Madrid, pp. 65-88.
- MATTINGLY, H.
1976 (2) *Coins of the Roman Empire in the British Museum. I. Augustus to Vitellius*, London.
- MÉLIDA, J.R.
1925 *Monumentos romanos de España*, Madrid.
1935 «El arte en España durante la época romana. Arquitectura, escultura, pintura decorativa y mosaicos. Arte Cristiano», *HERMP*, II.
- MIRALLES DEL IMPERIAL, A.
1868 *Crónica de Castellón de la Plana*. Madrid.
- MOREU-REY, E.
1982 *Els nostres noms de lloc*, Palma de Mallorca.
- MOROTE BARBERÁ, J.G.
1979 «El trazado de la Vía Augusta desde Tarracone a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio», *Saguntum. PLAV*, 14, pp. 139-164.
- MUNCHARAZ POU, S.
1985 «Azagadores y sistemas de pastoreo», *Butlletí del CELP*, 4, pp. 25-40.
- MUNDINA MILALLAVE, B.
1873 *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Castellón.
- MUÑOZ CATALÁ, A.
1972 «Algunas observaciones sobre las vías romanas de la provincia de Castellón», *APL*, XIII, pp. 149-160.
- NEU, S.
1972 *Römisches Ornament. Sadtrömische Marmorgebälke aus der Zeit von Septimius Severus bis Konstantin*, Münster.
- NIERHAUS, R.
1964 «Baedro. Topographische studien zum territorium des Conventus Cordubensis in der Mittleren Sierra Morena», *MM*, 5, pp. 185-212.
- OLIVER, A.; MACIÁN, V.
1980 «Inscripciones ibéricas del Alto Palancia. Notas para el estudio de la latinización en Castellón», *CPAC*, 7, pp. 119-126.
- L'ORANGE, H.P.; GERKAN, A. VON
1939 *Die Spätantike Bildschmuck der Konstantinsbogen*, Berlin.
- PALLOTTINO, M.
1946 *L'Arco degli Argentari*, Roma.
1958 «Arco Onorario e Trionfale», *EAA*, I, pp. 588-599.

- PARIS, P.; BONSOR, G.; LAUMONIER, A.; RICARD, R.; DEMERGE-LINA, C.
1923 *Fouilles de Belo (Bolonía, province de Cadix) (1917-1921), I. La ville et ses dépendences*, "Bibliothèque de l'École des Hautes Études Hispaniques", VI, Paris-Bordeaux.
- PELLETIER, A.; DARDAINE, S.; SILLIÈRES, P.
1987 «Le Forum de Belo: Decouvertes recentes», *Los foros romanos de las provincias occidentales*. Valencia, pp. 165-172.
- PERICOT GARCÍA, L.
1958 «Épocas primitiva y romana», *Historia de España. Gran Historia General de los Pueblos Hispánicos*, I, Barcelona.
- PFANNER, M.
1983 *Der Titusbogen*, Mainz.
- PLA BALLESTER, E.
1973 «CABANES, Arco de», *GERV*, 2, pp. 260-261.
- PUIG, J.
1933 «Conquista d'Ares i Morella», *BSCC*, XIV, pp. 126-142.
- PUIG Y CADAVALCH, J.
1934 *L'Arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona.
- RAMON, J.
1894 *L'arch de Barà*, Vendrell.
- RAMÓN DE MARÍA, P.
1927 «Documentos de los siglos XIII y XIV. Los castillos de Mirabet y Montornés», *BSCC*, VIII, pp. 327-335.
1928 «Colección de Cartas-Pueblas XIV. Privilegio del Rey don Jaime I a favor de don Pedro Sanz, constituyéndole Señor de Montornés, en Valencia, a 29 de Noviembre de 1242», *BSCC*, IX, pp. 86-89.
1943 «Colección de Cartas Pueblas LXI. Donación de Jaime I al Obispo y Cabildo de Tortosa de los Castillos de Miravet y Zufera y confirmación de la donación del Castillo de Fadrell», *BSCC*, XVIII, pp. 30-31
- RAVENTÓS, R.; RUBIÓ, N.M.
1931 *L'Arc de Barà, gràfics i mides*, Barcelona.
- RICHMOND, I.A.
1933 «Commemorative archs and City gates in the Augustan Age», *JRS*, XXIII.
- RICO DE ESTASEN, J.
1960 «El arco de Cabanes. Un monumento romano poco conocido. El origen de su edificación constituye un enigma que los historiadores no han logrado descubrir», *Semanario "Fotos"*, 1304, Madrid.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P.P.
1975 «Hallazgos numismáticos en Albocácer, Cabanes y Borriol», *CPAC*, 2, pp. 191-193.
1976 «Sinopsis de epigrafía latina castellonense», *CPAC*, 3, pp. 229-277.
1980 *La circulación monetaria en las tierras valencianas durante la antigüedad*, Barcelona.
1985 «Hallazgos numismáticos. 1984», *Saguntum*, PLAV, 19, pp. 319-356.
- ROLDÁN HERVÁS, J.M.
1975 *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*, Valladolid-Granada.
- ROLLAND, H.
1977 *L'Arc de Glanum*, Paris.
- ROMANELLI, P.
1970 *Topografía e archeologia dell'Africa Romana*, EAA, III, 10, 7.
- ROVIRA Y RABASSA, A.
1897 *Estereotomía de la piedra*, Barcelona.
- RUIZ, A.F.
1867 *Pesos y medidas de las provincias de Castellón de la Plana, Valencia y Alicante, reducidos al sistema métrico-decimal*, Castellón.
- SARTHOU CARRERES, C.
1911 «L'Arc romà de Cabanes», *Lo Rat-Penat*, I, Valencia.
1912 *Impresiones de mi tierra*, Castellón.
1914 «El arco romano de Cabanes. Un monumento arqueológico valenciano», *Hojas Selectas. Biblioteca Salvat*, 57, Barcelona, p. 1106.
s/a. *Provincia de Castellón*, "Geografía General del Reino de Valencia", Barcelona.
1954 *Valencia Monumental. Monumentos declarados del Tesoro Artístico Nacional*, Valencia.

- SCAGLIARI CORLAITA, D.
1979 «La situazione urbanistica degli archi onorari nella prima età imperiale», *Studi sull'arco onorario romano*, Roma.
- SCHILLING, R.
1960 «Janus. Le dieu introducteur, le dieu des passages», *MEFR*, 72, pp. 89-131.
- SCHULTEN, A.
1933 «Las guerras de 237-154 a. de J.C.», *FHA*, III.
- SENENT IBÁÑEZ, J.J.
1923 a «Estacions ibèriques entre el riu Cenja i el Millars (Castelló)», *AIEC*, VI, pp. 619-621.
1923 b «Del riu Cènia al Millars.— La Via Romana», *AIEC*, VI, pp. 723-724.
- SHOE, L.T.
1965 *Etruscan and republican roman mouldings*, MAAR, XXVIII.
- SILLIÉRES, P.
1981 «A propos d'un nouveau milliaire de la Via Augusta», *REA*, 83, pp. 255-271.
- SIMÓN GÓMEZ, J.L.
1984 *Comprensión y distensión alpinas en la cadena ibérica oriental*, Teruel.
- SOLIN, H.
1982 (2) *Die Griechischen Personennamen in Rom*, Berlin-New York.
- SWOBODA, L.
1935 *Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien*, Praga.
- TARACENA, B.
1947 «Arte romano», *Ars Hispaniae. Historia general del arte hispánico*, II, Madrid, pp. 11-179.
- TORMO, E.
1923 *Levante (Provincias valencianas y murcianas)*, Madrid.
- TOSI, G.
1983 *L'arco dei Gavi*, Roma.
- TRAVERSARI, G.
1971 *L'arco dei Sergi*, Padova.
- VALCÁRCEL PÍO DE SABOYA, A.
1852 «Inscripciones y Antigüedades del Reyno de Valencia», *MRAH*, VIII.
- VERSNEL, H.S.
1970 *Triumphus*, Leiden.
- VILLANUEVA BARTRINA, L.
1972 «Consideraciones acerca del comportamiento de los arcos pétreos», *De Re Restauratoria*, I, Barcelona, pp. 167-198.
- WAGNER, J.
1978 «El yacimiento submarino de Torre la Sal. Cabanes (Castellón)», *CPAC*, 5, pp. 305-331.
- WISOWA, G.; KROLL, W.; MITTELHAUS, K.; ZIEGLER, K.
1893 ss. *Paulys Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.

ÍNDIX

I.— Introducció	7
II.— Aspectes geogràfics.....	9
III.— Història de la investigació	9
III.1.— La investigació local i erudita.....	9
III.2.— La investigació forània.....	29
IV.— L'entorn arqueològic.....	29
V.— Descripció.....	34
V.1.— El monument.....	34
V.2.— Restes arquitectòniques conservades en les proximitats del monument ...	52
VI.— Metrologia	58
VII.— Restitució del monument	59
VIII.— Funció.....	64
IX.— Els elements decoratius: les motllures.....	69
X.— L'Arc de Cabanes en el desenvolupament de l'arc honorari romà	70
XI.— Conclusions.....	74
Notes	77
Abreviatures	85
Bibliografia	87

Des dels primers estudis històrics valencians allà pel segle XVI, l'Arc de Cabanes ha constituït una referència obligada de tots els cronistes i erudits nostrats. Aquest monument, uns del més coneguts de l'herència romana en terres valencianes, ha passat amb el temps a ser un significatiu símbol de la història i del paisatge nostrats, indefugiblement lligat a la nostra terra i a la nostra gent. Ara, amb aquest estudi, pretenem tractar tant els aspectes històrics com els estrictament arquitectònics, per tal d'oferir un complet treball que estiga a l'altura de la seua importància en l'àmbit de l'arquitectura romana monumental, i en consonància amb les darreres aportacions que la recerca ha efectuat en aquest camp de l'arqueologia clàssica.